

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітньо-кваліфікаційний рівень - бакалавр

на тему: **«ЄВРЕЙСЬКА СУСПІЛЬНА ОПІКА
В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА (1941-1944 РР.)»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності
6.020302 Історія

Стецькович Святослав Іванович

Керівник Гнатюк А.,
доктор габілітований, доктор
філологічних наук, професор

Рецензент Монолатій І. С.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою « _____ »

Секретар ДЕК _____
« ____ » _____ 2013 р.

Зміст

Список скорочень	3
Вступ	4
Розділ 1. Становище єврейського населення та умови діяльності установ суспільної опіки	9
Розділ 2. Офіційні установи єврейської суспільної опіки	
2.1. Єврейська суспільна самопоміч (кінець 1941 р. — жовтень 1942 р.) ...	24
2.2. Установа Допомоги Євреям (жовтень-грудень 1942 рр., березень 1943 р. — липень 1944 р.)	40
Розділ 3. Харитативна діяльність юденратів	49
Висновки	59
Список використаних джерел та літератури	61
Додатки	68

Список скорочень

ГГ — Генеральне Губернаторство

ДАЛО — Державний архів Львівської області

ЄКО — Єврейський Опікунчий Комітет

ЄСС — Єврейська Суспільна Самопоміч

КОР — Керівна Опікунча Рада

МЧХ — Міжнародний Червоний Хрест

РГО — Головна Опікунча Рада

УДЄ — Установа Допомоги Євреям

УЦК — Український Центральний Комітет

ЦДІАЛ — Центральний державний історичний архів України, м. Львів

AŻIH — Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Архів Єврейського історичного інституту в Варшаві)

BArch — Bundesarchiv, Standort Berlin-Lichterfelde (Німецький федеральний архів у Берлін-Ліхтерфельде)

Вступ

Теми, пов'язані з дослідженнями подій Другої світової війни, завжди були і є надзвичайно суперечливими та заполітизованими. В сучасній Україні, де суспільство поляризоване пам'яттю про війну, це помітно особливо чітко.

Суспільна опіка полягає в організованій діяльності з підтримки потребуючих прошарків населення шляхом надання їм допомоги грошми, продуктами харчування чи готовими обідами, одягом, а також піклування для дітей-сиріт, тимчасового місця проживання для людей, які втратили житло через незалежні від них обставини. Особливо важливим є забезпечення суспільної опіки у воєнні часи, адже саме тоді найбільше людей через бойові дії, запроваджений воєнний стан та орієнтацію економіки на військове виробництво втрачають можливість самостійно годувати себе чи свою сім'ю. Ще в 1940 р., до початку німецько-радянської війни, в Кракові було створено центральні відділення організацій суспільної опіки для трьох найбільших місцевих населеннєвих груп: поляків, українців та євреїв.

Розгляд єврейської суспільної опіки є цікавим, адже, на відміну від поляків та українців, ця національна група, згідно з планами нацистів, підлягала тотальному знищенню. Євреїв під німецькою владою поступово позбавили усіх людських прав та нав'язали низку дискримінаційних обов'язків, паралельно організовуючи масові вбивства. З 1942 р. офіційно розпочато "остаточне вирішення єврейського питання", остаточно завершене в дистрикті Галичина восени 1943 р. Вжити зуміло дуже небагато євреїв. В зв'язку з цим існування й частково навіть фінансування німецькою адміністрацією єврейських допомогових установ у ГГ аж до середини 1944 р. викликає запитання, пов'язані перш за все з причинами такої двоїстої політики нацистів.

Об'єктом дослідження є становище єврейського населення Східної Галичини під час німецької окупації. *Предметом* є діяльність установ єврейської суспільної опіки в дистрикті Галичина.

У ході дослідження ми ставили за *мету* аналіз єврейської суспільної опіки в Східній Галичині в 1941-1944 рр. крізь призму умов її здійснення та розділеності між різними установами.

Для виконання мети нами були поставлені такі *завдання*:

1. з'ясувати умови для ведення суспільної опіки в дистрикті Галичина в означений час;
2. проаналізувати діяльність Єврейської Суспільної Самопомочі та Установи Допомоги Євреям у Східній Галичині як офіційних організацій єврейської суспільної опіки та її результати;
3. розглянути харитативну частину діяльності східногалицьких юденратів та її результати.

Дистрикт Галичина обраний *територіальними рамками* дослідження через більш-менш однакове становище єврейства на його обширах, початок нацистської окупації майже одночасно влітку 1941 р., а також унікальний характер як найбільшої й єдиної адміністративної одиниці Генерального Губернаторства, що зазнала перед цим радянської окупації. Також варто зазначити, що джерела й література щодо саме цієї території є значно більш доступними в Україні.

Обрані *хронологічні рамки* також варто пояснити детальніше. Річ у тім, що вже в червні 1943 р. у Східній Галичині поза таборами примусової праці не було жодного єврея, а восени і цих таборів стало зовсім мало, проте до липня 1944 р. ще діяла Установа Допомоги Євреям із центром у Кракові, в повноваження якої входила допомога євреям у таборах всього ГГ, в тому числі й дистрикту Галичина.

В ході дослідження ми користувалися такими *методами*, як загальнонауковий метод аналізу та синтезу, історико-критичний, історико-порівняльний методи, а також методи роботи з его-документами та стратегії деконструкції. Зокрема, історико-порівняльний метод застосовувався при порівнянні нормативних засад та обсягів діяльності установ єврейської

суспільної опіки з їх польськими та українськими відповідниками. Методи роботи з его-документами було використано нами при опрацюванні спогадів та щоденників безпосередніх учасників та свідків описуваних подій¹. Стратегії деконструкції ми застосовували в першу чергу при роботі з документами німецької цивільної (у випадку з фондами ЄСС у Кракові² та аудиторським звітом Бруно Зібберта про діяльність УДЄ³) та поліційної (наприклад, у випадку зі звітом Фріца Кацмана про хід “остаточного вирішення”⁴).

Тема єврейської суспільної опіки під час німецької окупації в ході Другої світової війни не є достатньо добре розробленою ні в українській, ні в іноземній історіографії. Більшість істориків Голокосту або не згадують про існування ЄСС та УДЄ та суспільно-опікову діяльність юденратів, або приділяють їм зовсім малу частину своїх робіт. Як виняток можна зазначити комплексну працю Ісайї Трунка про юденрати⁵, дотичне біографічне дослідження німецьких науковців Барбари Шіб та Мартіни Фойгт⁶ та класичні роботи про Голокост у Східній Галичині німецького дослідника Дітера Поля⁷ та львівського історика Якова Гонігсмана⁸. Дотичні згадки про ЄСС присутні в дослідників польської суспільної опіки Гжегожа Грицюка⁹ та Богдана Кроля¹⁰, у праці про історію Кракова відомого польського історика Анджея Хвальби¹¹, а також у книзі канадських авторів Ірене Томашевські та Теці Вербовські про нелегальну організацію порятунку євреїв “Жегота”¹². Для спроби моральної оцінки діяльності установ єврейської суспільної опіки використано міркування

1 *Ronikier A.* Pamiętniki 1939-1945. - Kraków, 2001. - 408 s.; *Фосрман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941-1943 pp.) / Пер. з пол. Б. Арсен, наук. ред. І. Монолатій. - Івано-Франківськ, 2009. - 56 с. та ін.

2 *AŻIH*, z. 211, s. 1; *AŻIH*, z. 211, s. 2 i in.

3 *BArch R 52 III/51/1.*

4 *BArch R 70-POLEN/205.*

5 *Trunk I.* Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under the German occupation. - New York, 1977. - 664 p.

6 *Schieb B., Voigt M.* Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946. - Berlin, 2006. - 578 S.

7 *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. - München, 1996. - 455 S.

8 *Хонігсман Я.* Катастрофа львівського єврейства. - Львов, 1993. - 60 с.

9 *Hryciuk G.* «Kumityt». Polski Komitet Opiekunczy Lwów Miasto w latach 1941-1944. - Toruń, 2000. - 170 s.

10 *Kroll B.* Rada Główna Opiekuncza: 1939-1945. - Warszawa, 1985. - 512 s.

11 *Chwalba A.* Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1939-1945. - Kraków, 2002. - 490 s

12 *Tomaszewski I., Werbowski T.* Żegota: The Council for Aid to Jews in Occupied Poland, 1942-1945. - Montreal, 1999. - 168 p.

відомого польського публіциста Адама Міхніка щодо дослідницьких тез одного з найвизначніших істориків Голокосту Рауля Гільберга¹³. В якості доповнюючих матеріалів опрацьовано також статтю Якова Гонігсмана про юденрати в Західній Україні¹⁴, куди входить і Східна Галичина та інформацію, надану львівським публіцистом під псевдонімом Манкурт¹⁵.

Слід зазначити, що суттєвою вадою джерельної бази для досліджень питань, пов'язаних із Голокостом та переслідуваннями євреїв нацистами, є дуже мала кількість відповідних документів офіційних установ німецької тоталіторної машини. Так трапилось насамперед через те, що абсолютна більшість документації була знищена самими ж злочинцями: зокрема, на початку 1945 р. із Берліна надійшов наказ, згідно з яким у першу чергу слід було знищувати “важливі акти, що жодним чином не можуть потрапити у руки ворога (наприклад, акти деюдифікації*)”¹⁶.

Таким чином, архівних документів щодо питання Голокосту в Східній Галичині, які були б у вільному для дослідників доступі, на даний момент не так і багато. Більшість документів, пов'язаних з діяльністю єврейських харитативних організацій у Генеральному Губернаторстві, судячи зі всього, в цю особливу категорію, яку слід було знищити, не потрапили, оскільки підпорядковувалися цивільній адміністрації, яка безпосередньо “деюдифікацією” не займалася. Зокрема, нами було опрацьовано фонди Єврейської Суспільної Самопомочі в Архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві¹⁷ та матеріали з фондів підрозділу соціальної опіки та населення відділу внутрішніх справ уряду ГГ в Німецькому федеральному архіві у

13 *Michnik A.* Żydowski problem z pamięcią // *Gazeta Wyborcza*. - 2013. - 28. 04. - Tryb dostępu: http://wyborcza.pl/1,75248,13816487,Zydowski_problem_z_pamiecia.html (03.05.2013).

14 *Хонигсман Я. С.* Юденраты в западной Украине // Общество “Еврейское наследие”. - Интернет-ресурс: <http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> (08.05.13).

15 *Манкурт.* Maximilian Goldstein. Коллекционер Максимилиан Гольдштейн // Мы — манкурты: страница русского львовянина. - Интернет-ресурс: <http://www.mankurty.com/lvovyan/?p=273> (1.05.2013).

* В оригіналі вжито слово “Entjudung”, яке не передається українською мовою.

16 *Pohl D.* Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Ein neues Editionsprojekt // *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. - 53. Jahrgang (2005), 4. Heft. - S. 651.

17 *AŽIH*, z. 211, s. 656; *AŽIH*, z. 211, s. 362 i in.

Берлін-Ліхтерфельде¹⁸. Інформація з українських архівах мала більш конкретний характер і стосувалась діяльності місцевих відділень ЄСС¹⁹ та демографічної ситуації східногалицького єврейства до і під час Голокосту²⁰.

Окрім цього, нами було опрацьовано декілька збірників спогадів людей, які мали безпосереднє відношення до описуваних подій, зокрема голови польської Ради Головної Опікунчої, польського відповідника ЄСС, Адама Ронікера²¹ та керівника Українського Центрального Комітету (відповідника українського) в дистрикті Галичина Костя Паньківського²². Також використано щоденники в'язня львівського гетто рабина Давида Кагане²³ та працівника станіславського юденрату Юліуша Фоєрмана²⁴. Для кращої демонстрації антиєврейської пропаганди, розгорнутої нацистами, нами теж опрацьовано публікації двох центральних періодичних видань дистрикту Галичина: українських “Львівських вістей”²⁵ та польської “Газети Львовської”²⁶.

Робота складається із трьох розділів, при чому один із них, а саме другий, вміщує два підрозділи. Дослідження діяльності ЄСС та УДЄ в Східній Галичині розділено на окремі частини через важливу особливість: перша діяла через свої відділення у містах та містечках дистрикту, в той час як друга обмежувалась надсиланням медикаментів у місцеві табори із осідку в Кракові. Третій розділ, в якому аналізується харитативна діяльність юденратів, з ряду об'єктивних причин є коротшим за інші. Огляд усієї діяльності усіх юденратів краю зайняв би не одну значно більшу працю, тому ми зосередились безпосередньо на їх суспільно-опіковій роботі, взявши за орієнтир юденрат у найбільшому гетто дистрикту, львівському, хоча в той же час не сказати кілька слів про інші аспекти діяльності юденратів було неможливим.

18 BArch R 52 III/51/1 usw.

19 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 144.

20 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 253; ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 335.

21 *Ronikier A.* Pamiętniki 1939-1945... - 408 s.;

22 *Паньківський К.* Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, 1965. - 480 с.

23 *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж. Ковба; перекл. з англ. Н. Шпет. - К., 2003. - 267 с.*

24 *Фоєрман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941-1943 pp.)... - 56 с.

25 *Порядок торгівлі у Львові // Львівські вісті. - 1941. - 12 серпня. - С. 4 та ін.*

26 *Szarak K.* Getto lwowskie // *Gazeta Lwowska. - 1941. - 2 września. - S. 3 i in.*

Розділ 1. Становище єврейського населення та умови діяльності установ суспільної опіки

Коли наприкінці червня 1941 р. німецька армія розпочала напад на Радянський Союз і стала стрімко просуватися територією Східної Галичини, мало хто мав ілюзії щодо ставлення нацистів до євреїв. У багатьох містах уже в перші дні влади нового окупанта відбулися великі єврейські погроми, до яких німці заохочували місцеве населення, звинувачуючи євреїв, зокрема, у вбивствах в'язнів радянських тюрем.

З 1 серпня Східна Галичина у формі дистрикту Галичина офіційно увійшла до складу Генерального Губернаторства (далі — ГГ) — німецької адміністративної одиниці для окупованих польських земель, на території якої з осені 1939 р. повномасштабно відбувалося знищення євреїв: розпочавши із обов'язку носити маркувальні знаки та заборони відвідувати міські парки й культурні заклади, нацисти встигли восени 1940 р. загнати усе місцеве єврейство до гетто або концентраційних таборів.

Ще в 1939 р. в ГГ за сприяння, а частково й ініціативи німецької адміністрації, було розпочато утворення місцевих та загальних установ суспільної опіки для трьох найбільших національних груп населення: поляків, українців та євреїв. Єврейська установа, названа спершу Єврейська Суспільна Самопоміч (нім. *Jüdische Soziale Selbsthilfe*, пол. *Żydowska Samopomoc Społeczna*), на відміну від польської та особливо української, повинна була концентруватись виключно на суспільній опіці, не зачіпаючи культурної чи тим паче політичної сфер.

Суспільна опіка в тому значенні, яке малося на увазі під час Другої світової війни, передбачала діяльність тимчасових (на час війни) організацій, утворених за національною ознакою. Одна організація для всіх не могла існувати, адже згідно з засадами національної політики нацистів кожна національна група трактувалася по-різному, залежно від своєї расової чистоти та історичних

зв'язків із німцями. Ці установи мали надавати допомогу людям, що найбільше постраждали від тяжких воєнних обставин: сиротам, пенсіонерам, інтелігенції, примусово переміщеним особам та тим, хто втратив домівку через війну (бомбування, обстріли і т.п.). Допомога могла надаватись як грошима, так і продуктами харчування (їх видачею чи безпосередньо обідами в громадських кухнях) чи медикаментами. Могла існувати у формі “допомогових акцій” для групи людей за певною ознакою чи надаватись на індивідуальне прохання.

Власне створення установ суспільної опіки у Польщі вело свою історію ще з часів Першої світової війни, коли діяла Рада Головна Опікунча (пол. *Rada Główna Opiekuńcza*), яку очолював Адам Ронікер. 1939 р. із початком Другої світової саме йому було запропоновано очолити нову організацію під такою ж назвою, яка б мала опікуватися усім польським населенням ГГ. Для українців та євреїв також створено окремі установи. Із приєднанням влітку 1941 р. Східної Галичини до Генерального Губернаторства їх діяльність було поширено і на ці терени.

Говорячи про єврейську суспільну опіку в Східній Галичині, як і в інших територіях під час німецької окупації, слід розуміти, що попри формальну зовнішню схожість її не можна прирівнювати до суспільної опіки української й польської в той самий період. Офіційно єврейська організація суспільної опіки, Єврейська Суспільна Самопомоч, прирівнювалася до Українського Центрального Комітету та польської Ради Головної Опікунчої. Таке прирівняння існувало насправді лише в офіційній німецькій документації: навіщо німецьким властям було паралельно із “вирішенням єврейського питання” не просто дозволяти, а й частково фінансувати діяльність єврейської організації суспільної опіки, точно сказати неможливо. Скоріш за все, ці рішення входили у загальну систему приховувати знищення єврейства за вигаданою нормальністю й буденністю: так само, як інформація про контрибуції, накладені на мешканців гетто, часто повідомлялася шляхом оголошень від імені юденратів, самі юденрати формально обиралися

населенням (але при цьому затверджувалися окупаційною адміністрацією)²⁷, а вивезення сотень тисяч звичайних людей на смерть у газових камерах описувалося як “переселення” чи “вивезення на роботу в інші райони”, “спеціальне ставлення”, “генеральна лінія”²⁸. По східногалицькому єврейству також, на відміну від євреїв інших частин Генерального Губернаторства, вдарив період більшовицької окупації. Ті люди, які займалися підприємництвом, а саме дрібні підприємці, які переважали серед євреїв, втратили свої фірми через радянську націоналізацію та класові переслідування, а отже в 1941 р. перебували в далеко на найкращому матеріальному становищі²⁹.

Із початком радянсько-німецької війни чимала частина східногалицьких євреїв, знаючи про долю єврейства під владою нацистів, вирішили втікати далі на схід за відступаючою Червоною армією. Попри все, вдалося це здійснити лише небагатьом. Можливість евакуації мали лише ті євреї, які були не місцевого походження, а прибули разом із більшовиками протягом періоду їх влади. Щодо місцевого єврейства, то його представників дуже часто самі ж червоноармійці завертали назад або навіть розстрілювали за “шпигунство”. Існували небезпідставні чутки про указ вищого командування не пропускати на схід надто багато євреїв, адже тоді місцеві українці, росіяни та люди інших національностей можуть подумати, що саме через євреїв ведеться війна, а це погіршить і так слабкий бойовий дух³⁰.

Нацистські правила щодо визначення належності людини до єврейства базувалися на т.зв. нюрнберзьких законах, таким чином уся дискримінаційна політика, починаючи з зовнішніх її ознак, як обов’язок носити наручну пов’язку із шестикутною зіркою на руці і переселення в гетто, харчові приділи, найменші серед тих, що надавались населенню на окупованих територіях, і закінчуючи

27 The Judenrat: “Council of Elders” // Holocaust Education & Archive Research Team. - Access mode: <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/judenrat.html> (30.04.2013).

28 Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір // Нариси з історії та культури євреїв України / Упорядники та редактори: Л. Фінберг, В. Любченко. - К., 2009. - С. 184.

29 Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. - München, 1996. - S. 118.

30 Наконечний С. П. “Шоа” у Львові: спогади. - Львів, 2004. - С. 93.

фізичним винищенням, стосувалася в тому числі й людей, які не були і не вважали себе євреями, а також не вважалися такими в суспільстві. Євреями вважалися всі ті, в кого троє дідусів/бабусь мали виключно єврейське походження або двоє дідусів/бабусь, а особа станом на 1 вересня 1939 р. чи пізніше належала до єврейської релігійної громади (тобто, вихід із громади вже після початку війни не міг урятувати). Також уважали євреями тих, хто 1 серпня 1940 р. чи пізніше був у шлюбі з єврейкою чи євреєм або був народжений від позашлюбного зв'язку 31 травня 1941 р. або пізніше і одне із батьків було євреєм. Проте на цьому дискримінаційні приписи не обмежувались, адже окремо виділялась категорія єврейських “мішанців”, до яких записували всіх, у кого бодай один чи двоє дідусів/бабусь були євреями, чи хто народився від позашлюбного зв'язку до 31 травня 1941 р. і одне із батьків було євреєм. Виганяти євреїв із підприємств на початку не вимагалось, проте усі установи, в яких євреї займали бодай одну з керівних посад чи володіли більш як 25% капіталу, вважалися єврейськими і піддавалися відповідним дискримінаціям³¹. Неважко здогадатись, що таке порядкування сприяло вигнанню євреїв із підприємств — економічна дискримінація була повною й абсолютною.

Відразу ж після вступу німецьких військ у Східну Галичину в регіоні стали відбуватись масові єврейські погроми. У них участь брали організовані й неорганізовані групи українського й польського (меншою мірою) населення. Митрополит Української Католицької Церкви Андрей Шептицький у зв'язку із масовими антиєврейськими заворушеннями публічно висловився проти погромів і закликав людей до спокою³². Взагалі, значною мірою завдяки особистому впливу Шептицького, греко-католицька церква була єдиною українською установою, яка співчутливо відносилась до євреїв під час Голокосту та іноді надавала їм притулок. У вересні 1943 р. у бесідах із французьким колаборантом німців, священником українського походження о.

31 Kto jest żydem. Przepisy o noszeniu opaski obowiązują również mieszkańców // Gazeta Lwowska. - 1941. - 26, 27 października. - S. 5.

32 Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж. Ковба; перекл. з англ. Н. Шпет. - К., 2003. - С. 27.

Всеволодом Фредеріком митрополит Шептицький зазначав, що “Німеччина гірша за більшовизм”: найголовнішою в такій оцінці була “нелюдська поведінка” німців щодо євреїв. На думку митрополита, знищення євреїв було “неприпустимим”, хоча, за словами Фредеріка, він погоджувався з тим, що євреї становлять загрозу для християнства³³. Те, що митрополит і справді міг засуджувати знищення єврейства, підтверджується фактом, що в той самий час він переховував у себе в архієпископській резиденції львівського рабина Кагане та ще кількох євреїв³⁴. Проте допомога й переховування євреїв ніколи не стали в Східній Галичині масовим явищем, що зумовлюється довоєнною суспільною розділеністю національних груп, а також надзвичайно жорстокими мірами, які застосовували нацисти щодо тих, хто надавав євреям притулок.

Для заохочення погромів німці вміло розігрували карту міфічної масової співпраці євреїв із більшовиками. І хоча насправді багато євреїв, будучи за радянським визначенням капіталістами, суттєво постраждали від більшовицького режиму, а члени НКВС чи інших радянських органів, що були єврейського походження, не походили з Галичини й залишили регіон разом із Червоною армією, такий стереотип знайшов суттєву підтримку. Це сприяло організованій участі місцевого населення у погромах, реквізиціях, а згодом і “акціях” проти євреїв³⁵.

Скоро після початку радянсько-німецької війни на територію Східної Галичини були перенесені і законодавчі обмеження для єврейства, що поступово все більш посилювались. Одним із перших таких кроків була заборона євреям займатись торгівлею, що вийшла у серпні 1941 р.³⁶. Як обґрунтування наводилась їх нібито масова співпраця із більшовицьким

33 *Stehle H.* Der Lemberger Metropolit Šeptyčkyj und die nationalsozialistische Politik in der Ukraine // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - 34. Jahrgang (1986), 3. Heft. - S. 422-423.

34 Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане... - С. 23. Щоправда, іноді в джерелах (передусім у спогадах євреїв, що пережили Голокост у Львові) трапляються згадки, яким важко знайти підтвердження, про прямі заклики митрополита до українського населення щодо “помсти на євреях”. Див., наприклад: *Kessler E.* Przeżył Holokaust we Lwowie. - Warszawa, 2007. - S. 32.

35 *Редліх III.* Разом і нарізно в Бережанах. - К., 2002. - С. 200-203.

36 Кінець жидівської торгівлі // Львівські вісті: щоденник для дистрику Галичини. - 1941. - 11 серпня. - С. 4.

режимом, під час влади якого “всі магазини були в жидівських руках, а жиди видавали товари передовсім своїм”³⁷.

Починалося німецьке управління майже всюди з контрибуції, накладеної на місцеве єврейське населення. В якості аргументації як правило наводилась необхідність компенсації євреями за, як би цинічно це не виглядало, єврейський погром. За несвоєчасну чи неповну виплату передбачалось покарання. Іноді це була страта попередньо зібраних заручників, іноді, як це трапилось у Станіславі, побиття відповідальних працівників юденрату³⁸.

Ще до кінця серпня було запроваджено нові дискримінаційні правила: розповсюджено прийнятий в ГГ обов’язок праці всіх євреїв віком від 14 до 60 років. Також поступово введено чимало інших дискримінаційних обмежень, наприклад, окремі трамвайні вагони для євреїв, які, проте, були далеко не на всіх трамвайних рейсах, а отже суттєво погіршилась можливість пересування. За недотримання таких приписів, в тому числі й за невдягання пов’язки (навіть у власних дворах) звично передбачалася смертна кара³⁹.

Основною темою для нацистської пропаганди на початку німецько-радянської війни, а відповідно і всієї преси, що виходила на територіях під їхньою владою, було звинувачення євреїв поміж іншого у злочинній співпраці з більшовиками. Ця теза активно розроблялася і підкріплювала раніше витворену антисемітську формулу про т.зв. “жидобільшовизм”, тобто переконання про зрощення більшовизму та єврейства. На сторінках газет євреї піддавались постійному приниженню, зокрема й сама відмова носити дискримінаційні пов’язки трактувалася згідно з пропагандою: мовляв, їм більше подобається не шестикутна зірка, а п’ятикутна⁴⁰.

Восени 1941 р. в дистрикті Галичина розпочалась так звана геттоїзація, тобто примусове переселення єврейського населення в закриті міські ділянки.

37 Порядок торгівлі у Львові // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 12 серпня. - С. 4.

38 *Фоєрман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.) / Пер. з пол. Б. Арсен, наук. ред. І. Монолатій. - Івано-Франківськ, 2009. - С. 12.

39 *Хонигсман Я.* Катастрофа львівського єврейства. - Львов, 1993. - С. 9.

40 Новини // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичину. - 1941. - 22 серпня. - С. 4.

Як причина утворення кожного окремого гетто публічно зазначалась гадана провина євреїв і відповідні кроки німецької адміністрації подавались як вимушені. Зокрема, у випадку з утворенням гетто у Львові в листопаді 1941 р. у центральному українськомовному друкованому органі дистрикту, газеті “Львівські вісті”, було подано інформацію, що євреї займалися спекуляцією, підриваючи міську економіку і спричиняючи підвищення цін, і таким чином самі змушують переселити їх до гетто. Цікаво, що при цьому окремо зазначалось, що це буде “жидівська ділянка”, а не гетто, бо “хочуть мати певні сили до праці та хочуть знищити джерело паскування (*спекуляції*. - С.С.)”⁴¹.

Головне польськомовне видання дистрикту Галичина, “Газета Львовська” (“*Gazeta Lwowska*”), від назви “гетто” не відмовлялось, проте у поясненні причин його створення взагалі знайшло історичну тяглість: на думку автора статті, підписаного як К. Шарак, євреї завжди приносили біду християнам, якщо не мешкали у гетто, закритому мурами⁴².

Для євреїв, залежно від місця, в якому вони до того мешкали, передбачалися різні терміни для здійснення переселення. Транспорту для цього не виділялось, а увійшовши в гетто, ще раз повернутись за речима було неможливо, тобто перенести до нового помешкання можна було лише найнеобхідніше. Територія, виділена під “жидівську мешканеву ділянку”, була відверто недостатньою для нормального розміщення усіх близько 140 тис. євреїв, які туди мали переселитись. Організувати процес мав юденрат та його служба порядку, відома як єврейська міліція⁴³ (див. додаток 4). Євреям заборонялось залишати гетто, і ті з них, хто був упійманий за його межами, карались смертю на місці. Також розстрілювали й тих “арійців”, хто незаконно надавав притулок євреям. За висловом рабина Кагане, який сам був в’язнем Львівського гетто і зумів

41 Жидівська ділянка у Львові. До половини грудня жидів переселять // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 12 листопада. - С. 3.

42 Szarak K. Getto lwowskie // Gazeta Lwowska. - 1941. - 2 września. - S. 3.

43 Жидівська ділянка у Львові. До половини грудня жидів переселять // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 12 листопада. - С. 3.

пережити Голокост, “тільки птахи мали насолоду вільно рухатися між “арійськими” районами й гетто”⁴⁴.

Значною проблемою при утворенні гетто було знайдення житла для кожного єврея, який мав там мешкати: територія завжди була навмисно значно меншою, ніж було необхідно, і в результаті євреї були змушені селитися відразу по кілька сімей в одній квартирі, часто й кімнаті. Ситуація суттєво ускладнювалась тим, що ще перед початком радянсько-німецької війни кількість єврейського населення в містах Східної Галичини суттєво збільшилась за рахунок людей, що втекли від німців зі “старого ГГ”. Вже після початку нацистської окупації до великих міст, щоб захиститись від погромів, стали втікати євреї з сіл та малих містечок, а коли наприкінці 1941 р. в дистрикті Галичина почалися утворення гетто, до них попереселяли й інших євреїв із малих населених пунктів. У результаті, кількість членів єврейських громад збільшилась дуже суттєво, а точну кількість було важко виміряти. Зокрема, один із євреїв, що пережив Голокост у Станіславі, припускав, що населення гетто могло становити до 100 тисяч осіб, і це при всього 30 тисячах довоєнної кількості євреїв⁴⁵.

У пошуку шляхів порятунку деякі євреї та їх помічники вирішували, що вихрещення може допомогти, хоча нацисти робили висновки про єврейство чи неєврейство не за віросповіданням, а за “расовим” походженням. Священик собору свв. Вінсента та Павла у серпні проголосив про запровадження спеціальних курсів для євреїв, що бажають охреститись, які мали б тривати близько восьми місяців і з огляду на реальне становище єврейства, не були можливими для них, адже вимагалось регулярно ходити на богослужіння та “науку”. Проте й така пропозиція викликала осуд у антисемітськи налаштованих колах, які висловили незгоду з можливим хрещенням євреїв, адже “кожен з них ще 21 червня був великим комсомольцем”⁴⁶: тобто бачимо

44 Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане... - С. 37.

45 Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. - Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994. - S. 83.

46 Isko. Chrzęścianie z gwiazdą Dawida // Gazeta Lwowska. - 1941. - 9 września. - S. 9.

вже звичний розіграш карти про нібито масову прихильність місцевих євреїв до більшовизму.

Протягом періоду німецької окупації Східної Галичини єврейські громади краю, хоч і з певними перебоями, продовжували вести метричні книги із даними про народження, смерті та одруження всередині громад. За цими метричними книгами можна прослідкувати певні зміни. У Збаражі із приходом німців у 1941 р. перестали записувати хвороби й вид смерті (відповідні графи залишали пустими), а власне кількість смертей різко зросла⁴⁷. В Озерній зменшилась кількість зафіксованих народжень, із серпня 1941 р. до квітня 1942 р. їх було всього 15, проте аж 12 із народжених дітей були нешлюбними. У довоєнні часи їх кількість не перевищувала 30%⁴⁸.

Більше інформації надають метричні книги єврейської громади в Тернополі. У них ми, зокрема, бачимо, що пік кількості зафіксованих смертей припав на 4 липня 1941 р. Майже у всіх зазначена причина — “*nagła śmierć*” (раптова смерть), яку можна пов’язати із загибеллю в результаті погрому, що почався якраз того дня: лише біля декількох осіб у цій графі зазначена назва хвороби чи “вбитий бомбою”. Восени 1941 р. випадки “раптової смерті” припинились і надалі причиною смерті майже всіх людей записувалися назви різноманітних хворіб німецькою мовою. Важливо зазначити, що вік вмираючих був дуже різним і кидається у вічі велика кількість серед них молодих⁴⁹. В іншій метриці із Тернополя, що стосується одружень, помітно, що при німецькій окупації шлюби посвідчував уже не рабин, а “уповноважений Єврейською Радою” (тобто Юденратом) доктор Людвік Ляндесберг⁵⁰.

У будь-якому разі слід розуміти, що, принаймні у випадку зі смертями, до метрик заносилися далеко не всі випадки. Так, список померлих членів громади

47 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 68.

48 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 253, арк. 92-94.

49 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 335.

50 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 355, арк. 57.

у Львові за 1941-1942 рр. складає лише 6058 осіб, хоча добре відомо, що насправді загинули майже всі львівські євреї (щонайменше понад 130 тисяч)⁵¹.

На початку 1942 р. у передмісті Берліна Ванзее за участі вищих чинів СС та служб безпеки нацистської Німеччини відбулася т.зв. “Ванзейська конференція”, на якій було прийнято рішення про “остаточне вирішення єврейського питання”. На практиці це означало заплановане вбивство понад мільйона євреїв, переважно з довоєнних польських територій. Основна маса цих людей була позбавлена життя у в одному існуючому до того часу і трьох спеціально створених для цього таборах смерті — відповідно Майданеку, Треблінці, Собіборі та Белжеці. Саме в газових камерах останнього було отруєно найбільше східногалицьких євреїв. Акції масового завантаження людей, часто без одягу, в щільно закриті вагони були на початках незрозумілі, адже офіційно вони мали назву акцій “виселення” або “переселення”, іноді говорилося про велике єврейське поселення в Белжеці, у якому є навіть свій театр. Лише згодом до євреїв дійшли чутки, що усіх депортованих відразу по прибутті в Белжець відправляють до газових камер, що спричинило спроби втеч із поїздів на ходу⁵².

Жертвами запланованих вивезень у табори смерті ставали в першу чергу ті, хто не мав необхідного робочого посвідчення, при чому коло дійсних посвідчень постійно звужувалось. Так посвідчення, своєрідні “права на життя”, видавались особам, задіяним у керованих нацистами підприємствах. Іноді отримували “аусвайси” й члени їх сімей, проте тривалість їх дії була дуже короткою — зазвичай один місяць⁵³. Іноді неєвреї намагалися легальними чи нелегальними шляхами роздобути для своїх єврейських товаришів чи колег правильні посвідчення. Одна із багатьох таких історій відбувалась у окупованому німцями Львові. Протягом 1942 р. майже щомісяця різноманітні музейні працівники, судячи зі всього українці, писали прохання до правління

51 ЦДІАЛ, ф. 701, оп. 1, спр. 376.

52 *Gilbert M.* The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War. - New York, 1985. - P. 315-317.

53 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 2, Bl. 38.

губернатора видати дозволи на життя та роботу в місті⁵⁴ та звільнити від акцій “виселення”⁵⁵ двох єврейських музейних працівників: відомого до війни колекціонера єврейських старожитностей і автора книги про єврейську культуру Максиміліана Гольдштайна та його молодшого колегу, бібліотекаря Георга Ауербаха, ручаючись за їхню надійність та доводячи, що саме вони як ніхто інший добре розбираються у музейних фондах, й без них робота не буде можливою. На жаль, ця історія завершилась таки трагічно: після 1942 р. сліди двох єврейських музеєзнавців губляться⁵⁶.

Пік винищення єврейства Східної Галичини припав на 1942 р. Показовими є дані щодо змін у динаміці кількості єврейського населення у 1937-1942 рр. Так, у Дрогобичі за 2 роки між 1 вересня 1937 р. і 31 серпня 1939 р. народилось 409, вмерло 404 особи. За рік переважно радянського правління (1 вересня 1939 р. — 31 серпня 1940 р.) зросла смертність і впала народжуваність (187 дітей народилось, 282 людей померло). З 1 липня 1941 р. до 22 лютого 1942 р., тобто за неповний рік німецького управління цифри просто катастрофічні: 145 народилось, 593 вмерло. При чому особливо зросли показники смертності у вересні 1941 р.⁵⁷.

Єврейська служба порядку, більше відома як єврейська поліція, що була створена німцями у гетто і озброювалась виключно гумовими палицями, часто діяла прямо проти інтересів єврейських громад, зокрема саме її представники звично супроводжували колони людей, яких “переселяли” у концтабори чи табори смерті. Також вони брали участь у т.зв. “акціях”, відомих як лапанки, коли людей масово збирали на вулицях чи в помешканнях (під претекстом, що ті не працюють; також бували спеціальні акції, націлені на людей похилого віку

54 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 13, спр. 146, арк. 7.

55 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 13, спр. 146, арк. 11.

56 Детальніша інформація про Максиміліана Гольдштайна (Гольдштейна) доступна в мережі Інтернет: *Манкурт*. Maximilian Goldstein. Коллекционер Максимилиан Гольдштейн // Мы — манкурты: страница русского львовянина. - Интернет-ресурс: <http://www.mankurty.com/lvovyanе/?p=273> (1.05.2013).

57 АЖН, з. 211, с. 362, арк. 21-22.

чи дітей), і завантажували їх на “транспорти”. Єврейська та українська поліції в “акціях” виконували помічну роль для частин СС та Гестапо⁵⁸.

У євреїв, що потрапляли в табори чи йшли на смерть (хоча і не тільки в них), забирали всі цінні речі. Звісно, коштовності не були для людей найбільшою цінністю у час, коли у них могли в будь-який момент забрати життя, проте за них можна було власне купити собі порятунок. Фріц Кацман цинічно й дуже детально звітує про відібране у євреїв майно, при чому коштовності вимірює у кілограмах⁵⁹. Відповідали за збір майна убитих євреїв найчастіше так звана фомі (*Vomi, Volksdeutsche Mittelstelle*), служба, в якій працювали німці походженням не із території Райху до 1939 р.⁶⁰.

Оскільки німці при “акціях” здебільшого наголошували, що їх жертвами стають лише ті, хто не працює, жителі гетто намагалися знайти собі роботу, особливо, коли розповсюджувалися чутки про “акцію”. З кожним разом “працевлаштуватися” було все складніше, адже кількість підприємства, де могли працювати євреї, постійно скорочували. Найкращими вважались довідки працівників підприємств, що займалися виробництвом для Вермахту (їх робітники мали картки з відзнакою “W”), а також тих, що працювали над виготовленням озброєнь (літера “R”, від “Rüstung”). Проте в часи фінальної ліквідації, яка припала на червень 1943 р., ці працівники також не уникли розправи⁶¹.

“Вирішення єврейського питання” описує у своєму звіті групенфюрер СС, генерал-лейтенант Поліції Фрідріх (Фріц) Кацман⁶². У невеликому вступі він відразу ж заявляє, що Галичина давно була негативно відома великою кількістю єврейського населення: у 1931 р. його тут було 502 тисячі. В липні-серпні 1941 р. в центрі новоутвореного дистрикту, Львові, було близько 160 тис.

58 АЖІН, з. 229, с. 35, арк. 3.

59 BArch R 70-POLEN/ 205, Fiche 5, Bl. 47-48.

60 Редліх III. Разом і нарізно в Бережанах... - С. 213.

61 Там само. - С. 207.

62 З ним можна детально ознайомитись, наприклад, у польському виданні: *Katzmann F. Rozwiązanie kwestii żydowskiej w Dystrykcie Galicja / Opracował A. Żbikowski. - Warszawa, 2001. - 170 s.*

євреїв⁶³. Станом на 10 листопада 1942 р. з дистрикту Галичина було “переселено” (тобто вбито) 254 989 євреїв, але в це число не входить безліч тих, хто загинув у масових розстрілах або від спричинених нацистською політикою голоду й епідемій. Кацман у звіті відкрито називав євреїв “Arbeitshäftlinge”, тобто робочими в’язнями. Частину євреїв переселяли в т.зв. “підприємства”, або спеціально створені табори. Так, у Львові створено Юденлягер на 6 тисяч євреїв⁶⁴. Станом на червень 1943 р., за даними Кацмана “переселено” з Галичини було 434 329 євреїв. Він пише також, що станом на 27 червня ще існували “юденлягери” у Львові, Острові, Куровичах, Якторові, Плугові, Зборові, Озерній, Тернополі, Дрогобичі, Бориславі, Стрию, Болехові та ряді інших менших населених пунктах, а в них загалом – 21 156 євреїв⁶⁵, хоча відомо, що, наприклад, львівський “юденлягер” якраз у той час завершували ліквідувати.

У своєму згадуваному звіті Фріц Кацман висловлював занепокоєння, що в червні 1943 р. євреї озброювалися і утворювали “банди”, які дуже заважали нормальному ритму життя. У той час, як кількість євреїв у цих “бандах” подавалась дуже приблизно, групенфюрер СС чітко розписував, скільки німців загинуло чи захворіло в результаті акцій, при чому їх кількість була підрахована до одиниць⁶⁶. Зокрема за 31 травня 1943 р. прозвітовано про виявлення шести бункерів із „повстанцями”: 139 “єврейських бандитів були знищені”⁶⁷. Безумовно, про підготовку якогось єврейського “повстання” не можна говорити — більшість людей просто були виявлені у своїх схованках.

У червні 1943 р., під час фінальної акції ліквідації “юденлягеру” у Львові, яка розпочалась під керівництвом Фріца Кацмана 1 червня, вийшов наказ, за яким “усі не-німці (українці, поляки, чужинці і ін.)”, прибуваючи до міста чи залишаючи його, були зобов’язані про це “поліційно зголошувати”. Щодо

63 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 1, Bl. 114.

64 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 1, Bl. 155.

65 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 5, Bl. 46.

66 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 1, Bl. 198.

67 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 5, Bl. 97.

євреїв, то про них чітко зазначалось, що вони “виключені”⁶⁸: вільно пересуватися ті нечисленні євреї, що на той момент залишались живими, й так не могли.

Влітку 1943 р. командування СС та поліції Галичини, наче це не воно на той час винищило вже майже всіх євреїв під своєю владою, заявило, що необхідно підтримувати працездатність євреїв через „відповідне житло, одяг та лікарське піклування”⁶⁹. Наявна статистична інформація про півтора мільйона євреїв у ГГ, з яких 300 тисяч працювали як фізичні робітники, а решту 1,2 мільйона, як зайве населення, просто перестали забезпечувати продуктами, не була правдивою — навіть спокійно померти євреям німці не давали⁷⁰. На той момент, після ліквідації майже всіх “юденлягерів”, більшість міст уже вважалися “judenfrei”, тобто вільними від євреїв. Восени 1943 р., коли було вбито рештки євреїв, що працювали в таборах примусової праці, багато міст стали “judenrein”, тобто зовсім “чистими від євреїв”⁷¹.

Німецька політика щодо єврейства призвела до абсолютного знищення євреїв. Вони зникли із суспільно-культурної мапи Східної Галичини. Точно оцінити кількість загиблих неможливо, проте відомо, що з 540 тис. євреїв, що мешкали на цих землях до літа 1941 р., Голокост пережили лише за різними оцінками від 10 до 15 тис., тобто 2-3%, що навіть менше, ніж у інших регіонах Генерального Губернаторства, хоча й більше, як, наприклад, на Волині. Причини такої відмінності, на думку німецького історика Дітера Поля, полягають у меншій готовності українців, порівняно з поляками, надавати євреям допомогу, а також наявності в євреїв із західніших дистриктів мізерних шансів вижити після депортації до концтаборів, оскільки єврейське населення Галичини, що в ході операції “Райнхард” відразу знищувалось у таборах смерті, і таких можливостей не мало⁷².

68 Обов’язок поліційного зголошення. Всі мешканці Львова обов’язані зголоситися // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1943. - 5 червня. - С. 3.

69 BArch R 70-POLEN/205, Fiche 5, Bl. 45.

70 BArch R 52 II/242, Bl. 78.

71 *Наконецний С. П.* “Шоа” у Львові: спогади... - С. 270.

72 *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944.... - S. 385.

Розглядаючи причини меншого відсотку євреїв, що пережили Голокост у дистрикті Галичина, потрібно враховувати особливості попереднього владного режиму в регіоні: в радянські часи суспільство було атомізоване, усюди панувала атмосфера підозріливості й страху стати жертвою доносу, що аж ніяк не сприяло приятельським відносинам між людьми. Також більший вплив мала нацистська пропагандистська кампанія з приводу “жидобільшовизму”, адже на землях, де люди відчували на собі правління більшовиків, вона мала сприятливіший ґрунт.

В цілому слід підсумувати, що, виходячи зі становища єврейського населення під нацистською окупацією, найголовнішим було зберегти життя. Оскільки всі переслідування та вбивства здійснювалися нібито “законно”, тобто їх чинили офіційні державні органи, жодна легальна установа не могла надати їм допомоги. Діяльність установ єврейської суспільної опіки викликає контрверсії і якщо її оцінювати суто за кількістю тих, кому вони допомогли пережити Голокост, то така оцінка буде виключно негативною: ця допомога не могла врятувати від нацистської машини вбивства. У наступних розділах ми спробуємо відмежуватись від прямих оцінок та вникнути в сутність харитативної діяльності Єврейської Суспільної Самопомочі, Установи Допомоги Євреям та юденратів.

Розділ 2. Офіційні установи єврейської суспільної опіки

2.1. Єврейська суспільна самопоміч (кінець 1941 р. - жовтень 1942 р.)

Спроби створення єврейської організації суспільної опіки в Генеральному Губернаторстві почалися відразу після утворення цієї адміністративної одиниці, проте до справи, як і у випадках із відповідними установами у поляків та українців, дійшло дещо пізніше — організація отримала назву Єврейська Суспільна Самопоміч (нім. *Jüdische Soziale Selbsthilfe*, пол. *Żydowska Samopomoc Społeczna*). На місцях її повинні були представляти відділення у формі Єврейських Опікунчих Комітетів (пол. *Żydowskie Komitety Opiekuńcze*, ЄКО). Там, де так і не вдалося створити ЄКО, функції суспільної опіки прали на себе допомогіві комітети при юденратах або в менших гетто самі юденрати⁷³.

У березні 1940 р. Польською Головною Опікунчою Радою, Українською Головною Радою (так на стадії свого утворення йменувався Український Центральний Комітет) і Єврейською Суспільною Самопоміччю була створена “Керівна Опікунча Рада для приєднаних польських теренів” (*Naczelna Rada Opiekuńcza dla zajętych polskich obszarów*”, КОР) — установа, яка де-факто так ніколи й не стала відігравати суттєву роль. Основною областю діяльності новоутвореного органу було проголошено “добровільну суспільну опіку поляків, українців та євреїв”. Однією з функцій став розподіл між трьома національними групами переказів з-за кордону, які передавалися через Німецький Червоний Хрест. До установи увійшло семеро членів: п’ять із Польської РГО, а також по одному представнику української та єврейської організацій⁷⁴, які виконували обов’язки керувати суспільною опікою для населення своєї національності. Серед п’ятерки представників польської РГО мали бути голова, його заступник, працівники, відповідальний за бухгалтерський облік та санітарні справи, а також особа, яка на зразок

⁷³ Józwiak M. Aneks do Inwentarza Archiwum Żydowskiej Samopomocy Społecznej. Sygn. 211. - Warszawa, 2010. - S. 4.

⁷⁴ АЖИИ, з. 211, с. 1, арк. 1.

представників від української та єврейської установ відповідала за суспільну опіку “польського відламу населення”⁷⁵. Ті повноваження, які КОР таки отримала, суттєво розходилися із очікуваннями: як писали у польській підпільній пресі, “з початкової концепції створення великої, польської самоврядної суспільної інституції — не залишилось нічого”⁷⁶.

Українська та єврейська організації повинні були увійти до КОР, проте це не порушувало їх самостійного статусу. Завданням спільного органу було об’єднати зусилля всіх організацій, виконувати загальну суспільну опіку, здійснювати всілякі кроки для досягнення цілей, згаданих у статуті, розподіляти допомогу грошима та безпосередньо продуктами між потребуєчими, дбати про всі заклади суспільної опіки, співпрацювати з організаціями суспільної опіки за кордоном⁷⁷.

Випадків реальної співпраці організацій зафіксовано не так і багато. Зокрема, 26 червня 1940 р. голова “центрالی” польської РГО у Кракові Адам Ронікер запрошував до себе представника ЄСС Дорнштайна і обговорював із ним розподіл американських посилок з допомогою. Що цікаво, українського представника на зустрічі не було⁷⁸. Польський історик Анджей Хвальба зазначає, що українська сторона майже не брала участі у спільній діяльності, і по суті кошти ЄСС отримувала саме від РГО. Їм належало спершу 10%, а згодом 17% від загальних сум, що виділялись для ненімецького населення ГГ. Відсоток більший, аніж пропорція єврейського населення до його загальної кількості, був насправді логічним, адже у зв’язку з німецькою політикою та встановленими харчовими нормами, різними для різних груп населення, євреї потребували допомоги значно більше⁷⁹.

75 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 9.

76 0096. "Biuletyn Informacyjny" (ZWZ, Warszawa) 19 VII 1940, b. nr // Poza Murem: Losy Żydów warszawskich w prasie Polskiego Podziemia (1939 – 1944). - Tryb dostępu: <http://www.pozamurem.pl/ksiazka/tom-i/d0096/> (przeglądano 02.05.13).

77 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 3-4.

78 AŻIH, z. 211, s. 2, ark. 8.

79 Chwalba A. Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1939-1945. - Kraków, 2002. - S.129.

Щодо причин заохочення німцями до створення єврейської установи суспільної опіки, то правдоподібною є версія, яку висловив у своїх спогадах Адам Ронікер. Він зазначав, що євреї від початку війни були налаштовані на жорстоке й дискримінаційне ставлення до них збоку нацистів, проте ініціатива останніх щодо створення Єврейської Суспільної Самопомочі на рівні із українською та польською організаціями приспала пильність і єврейські керівники взялися “дуже енергійно й вміло до організаційної праці”⁸⁰. Такі кроки сприяли поширенню серед єврейства думки, що відданою працею на окупанта вони врятовують собі життя.

Усі члени ЄСС, як і польської та української рад, були зобов’язані платити внески та інші кошти через збірки. На всіх рівнях вводилось поняття “операційного року” (перший — від 1 квітня 1940 р. до 31 березня 1941 р.), протягом якого функціонувала президія у тому самому складі, а члени не мали права виходити з ЄСС чи переїжджати⁸¹.

Згідно зі статутom Єврейська Суспільна Самопоміч не була єдиною установою, а становила “організації єврейської суспільно опіки, добровільної і примусової, об’єднані в ЄСС”. Належність до ЄСС не порушувала самостійності цих організацій, що було суттєвою відмінністю від УЦК та РГО, які базувалися на принципі “провідництва” і чіткого підпорядкування⁸². Члени Президії були зобов’язані збиратися щомісяця з 3-го по 7-е число. Наприкінці кожного місяця готувався звіт для відділу внутрішніх справ при уряді Генерального Губернаторства, а також там само затверджувався проект бюджету на наступний місяць⁸³.

Всього до ЄСС у Кракові уходило семеро осіб, яких затверджував відділ внутрішніх справ. Ними були голова; його заступник; керівник із бухгалтерського обліку; відповідальні за охорону здоров’я; допомогу в господарстві та галузі праці; допомогу в забезпеченні продуктами харчування;

80 *Ronikier A. Pamiętniki 1939-1945. - Kraków, 2001. - S. 74.*

81 *AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 5-6, 15.*

82 *AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 14.*

83 *AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 17.*

організацію та особисті справи. Крім цього до ЄСС із метою “запевняти співпрацю між добровільною суспільною опікою і опікою державною” делегувався референт від відділу внутрішніх справ, із яким слід було узгоджувати плани розподілу дарів. Єдиною допустимою і офіційною назвою установи (польською мовою) була “Żydowska Samopomoc Społeczna”. У назвах відділень на місцях до цих трьох слів додавалась назва відповідного регіону⁸⁴.

На місцях (найчастіше в центрах крайсгауптманшафтів — адміністративних одиниць, що за розмірами приблизно відбповідали польським довоєнним повітам) утворювалися місцеві відділення ЄСС — формально самостійні Єврейські опікунчі комітети (*Żydowskie Komitety Opiekuńcze, ЄКО*). Загалом за період свого існування з травня 1940 р. до жовтня 1942 р. ЄСС мала близько 400 територіальних відділень⁸⁵. Як і сама ЄСС вони затверджувалися і звітувалися перед німецькою адміністрацією, щоправда тут замість відділу внутрішніх справ перед крайсгауптманом чи штаттгауптманом (управителем міста), залежно від обширу повноважень. Місцеві комітети мали десять офіційних завдань, які були значно більш конкретними й прикладними за загальні завдання ЄСС, зокрема вони повинні були займатись підтримкою громадських кухонь, виданням грошових допомог у випадку “катастроф із харчуванням”, допомогою безробітним⁸⁶ (див. додаток 1). Знаючи про справжній перебіг подій і долю абсолютної більшості тих, хто не мав роботи, важко уявити, що комітети бодай мали змогу виконувати всі свої завдання.

ЄКО передбачалось створювати “в міру потреби”, і складатись вони мали із п’яти осіб⁸⁷. Уся кореспонденція між ними, а також із центром у Кракові повинна була здійснюватись виключно німецькою чи польською мовою⁸⁸.

84 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 16.

85 BArch R 52 III/51/1, Bl. 4.

86 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 19.

87 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 21.

88 AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 20.

Керівником головного осередку ЄСС у Кракові протягом усього часу його існування був доктор Міхал Вайхерт (у німецькомовних джерелах — Міхаель). До війни він займався єврейським театром у Варшаві, а також брав участь у громадському єврейському житті. Передумовою такого тривалого перебування на посаді, нехарактерного, наприклад, для більшості керівників юденратів, було вміння Вайхерта домовлятися із німцями. Не слід відкидати і той момент, що ЄСС в принципі, як абсолютно контрольована німцями установа, не могла завдати їм шкоди, а тому Міхал Вайхерт і не міг якимось чином зашкодити їх інтересам⁸⁹.

Базою фінансування ЄСС протягом усього часу її існування були внески (здебільшого добровільні) від польського (мається на увазі державна належність до початку війни) й закордонного єврейства. Щодо останнього, то основну частину надавав Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (англ. *American Jewish Joint Distribution Committee*, або просто *JOINT*, *Джойнт*). Діяв Джойнт не напругу, а через посередників у ГГ, насамперед ЄСС. Коли у грудні 1941 р. Сполучені Штати Америки вступили у війну, пересилання коштів на територію, підвладну ворогові, стало неможливим, тому надалі допомога надходила вже у менших обсягах і через посередників. Також Джойнт запровадив форму допомоги “у кредит”: вони просили багатих місцевих євреїв давати гроші на суспільну опіку, а самі обіцяли повернути їх після війни⁹⁰. Проте, враховуючи тяжкий матеріальний стан єврейства ГГ, на той час уже майже повсюдно замкнутого в гетто, можна висувати, що кошти, отримані таким чином, були зовсім малими.

Із початком німецької окупації Галичини ЄСС поширила свою діяльність на її територію. Відповідно стали тут діяти і всі нормативні засади, описані вище. 12 листопада 1941 р. представники ЄСС Міхал Вайхерт та Едмунд Зайфрід разом із керівником РГО Адамом Ронікером та ще кількома іншими

⁸⁹ Schieb B., Voigt M. Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946. - Berlin, 2006. - S. 451.

⁹⁰ Kadosh S. American Jewish Joint Distribution Committee // Encyclopaedia Judaica / Ed. M. Berenbaum and F. Skolnik; vol. 2; 2nd ed. - Detroit, 2007. - P. 61.

зацікавленими особами з польського боку поїхали до Львова для проведення ряду необхідних зустрічей та організації місцевих відділень своїх установ⁹¹. Важко судити, коли саме почалась діяльність перших ЄКО на новій території, проте найраніші документальні згадки стосуються відділення ЄСС у Львові у грудні 1941 р.⁹².

На початку 1942 р. мережа ЄКО була найширшою, загалом у ГГ їх діяло 412, з яких 56 були в дистрикті Галичина⁹³. Відділення ЄСС усюди, крім Кракова, мали подвійне підпорядкування, заодно звітуючи також перед юденратами⁹⁴, хоча постійний голова ЄСС доктор Міхал Вайхерт намагався унезалежити ЄКО та делегатури від такої підпорядкованості⁹⁵. Члени місцевих відділень ЄСС часто одночасно були працівниками юденратів. Зокрема, керівник ЄСС у Львові Ляйб Ляндау виконував також функції зв'язкового юденрату. Голова Українського Центрального Комітету в дистрикті Галичина Кость Паньківський, який був знайомим із Ляндау, оскільки обоє ще в міжвоєнні часи були адвокатами (до речі, як і голова Польського Опікунчого Комітету у Львові Леопольд Тешнар), пригадував, що часто спілкувався із ним та обговорював важкі робочі питання⁹⁶.

Хоча цього й немає в офіційному переліку функцій ЄСС чи ЄКО, місцеві відділення часто займалися пошуками зниклих родичів (скоріш за все тут маються на увазі жертви т. зв. “акцій”, коли людей масово збирали на вулиці чи в помешканнях і вивозили на розстріл чи до табору смерті), до чого підключався і Німецький Червоний Хрест. Уже в грудні 1941 р. пошуки охоплювали усю територію Генерального Губернаторства, зокрема, зафіксовано звернення зі Львова до Кракова, а вже працівники у центрі уточнювали, чи зможуть вони шукати цих людей в Білостоці⁹⁷. Листи з питаннями про зниклих

91 *Ronikier A.* Pamiętniki 1939-1945... - S. 147.

92 *AŻIH*, z. 211, s. 656, ark. 1.

93 *Schieb B., Voigt M.* Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946... - S. 453.

94 *Chwalba A.* Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1939-1945... - S.129.

95 *Schieb B., Voigt M.* Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946... - S. 453.

96 *Паньківський К.* Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, 1965. - С. 67.

97 *AŻIH*, z. 211, s. 656, ark. 1.

родичів не були рідкістю, їх продовжували надсилати й у травні 1942 р.⁹⁸. Щоправда, на цей раз відразу порадили звернутись краще до львівського відділення ЄСС⁹⁹.

Пояснення такого роду діяльності ЄКО у Львові надає у своїй праці про юденрати історик Ісайя Трунк. Він зазначає, що місцеві відділення ЄСС та юденрат конфліктували за сферу повноважень, в результаті чого ЄКО було віддано організацію громадських кухонь та якраз пошуки зниклих родичів членів громади, а всю іншу харитативну діяльність юденрат забрав під своє крило, а саме свого відділу суспільного забезпечення¹⁰⁰. Уся допомога, яку ЄСС змогла надати євреям Львова, обмежилася трьома партіями продуктів харчування, медикаментів та медичного устаткування загальною масою 1597 кг. Гжегож Грицюк, дослідник передусім польської суспільної опіки, також подає інформацію про 100 тисяч злотих, які діячі львівського ЄКО отримали на створення робочих місць для позбавлених для засобів існування місцевих євреїв¹⁰¹. Німецький історик Томас Зандкюлер пише також, що місцевий відділ ЄСС сперечався із юденратом щодо допустимості “порятнуку через працю”, виступаючи проти такої політики останнього¹⁰².

Звертались до “централі” ЄСС у Кракові й із громадських питань. Зокрема, в січні 1942 р. до Президії надійшов лист із проханням організувати допомогую акцію для вчителів єврейської гміни, що потрапили у скрутну ситуацію. Кількість учителів на той час значно збільшилась порівняно із довоєнним станом за рахунок напливу втікачів із заходу (до літа 1941 р.) та переселенців із менших населених пунктів Галичини. Оскільки єврейська інтелігенція не могла працювати за фахом, то фізична праця залишалась єдиним варіантом для виживання, а хто не міг працювати фізично, залишався без засобів до існування.

98 AŻIH, z. 211, s. 656, ark. 19.

99 AŻIH, z. 211, s. 656, ark. 20.

100 *Trunk I.* Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under the German occupation. - New York, 1977. - P. 337.

101 *Hryciuk G.* «Kumityt». Polski Komitet Opiekunczy Lwów Miasto w latach 1941-1944. – Toruń, 2000. – S. 81-82.

102 *Sandkühler Th.* “Endlösung” in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944. - Bonn, 1996. - S. 214.

У листі зазначається, що у Львові на той час було 150 таких вчителів, із яких 50 пенсіонерів, що раніше жили за рахунок пенсії (якої їх тепер позбавили). Представник єврейських вчителів Львова у зв'язку з цим просить виділити грошову квоту для вчителів “місцевому відділу ЄСС”, згадуючи, що існує вже подібний фонд для літераторів і письменників¹⁰³.

Зовсім скоро із Кракова прийшла відповідь на зазначений лист. Додаткових фондів у центру не знайшлося, але вони зазначили, що коштів можна просити на пряму в місцевого відділення, яке має їх приділити з фондів, виділених на суспільну опіку¹⁰⁴. Схоже на те, що жодних коштів для страждаючих вчителів ніхто так і не виділив, адже важко уявити, що з таким питанням не звернулись би спочатку якраз до місцевого відділу. Кошторис ЄСС не був достатньо великим, щоб допомогти багатьом.

Важливою проблемою діяльності ЄСС було дуже слабе матеріальне забезпечення з боку адміністрації. Коли керівник ЄКО у Львові Ляйб Ляндау взимку 1941/1942 рр. звертався до влади про виділення харчів і ліків для боротьби з епідеміями, то не отримав лише вказівку, що суспільна опіка євреїв є справою лише самих євреїв¹⁰⁵. Юліуш Фоєрман, один із працівників юденрату в Станіславі, який став жертвою Голокосту, писав у своєму щоденнику, що місцевий відділ ЄСС, на відміну від юденратів, які збирали кошти з населення, фінансується завдяки грошам “Джойнту”, і щомісяця надсилає з Кракова кошти для потребуючих¹⁰⁶. Судячи з того, що нам відомо про спосіб отримання допомоги від ЄСС, для цього люди перед цим письмово мусіли звернутись до центру в Кракові.

Якраз із січня 1942 р. у більш-менш широких масштабах розпочався процес створення Єврейських Комітетів Опікунчих та їх делегатур. 20 січня доктор Леон Танненбаум, довоєнний голова єврейської громади Дрогобича та віце-мер міста, отримав листа із Кракова із оцінкою, що для належного рівня єврейської

103 АЖІН, з. 211, с. 656, арк. 9-11.

104 АЖІН, з. 211, с. 656, арк. 12.

105 Хонигсман Я. Катастрофа львівського єврейства... - С. 20.

106 Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.)... - С. 23-24.

суспільної опіки в Дрогобичі одного юденрату недостатньо. В зв'язку з цим у Танненбаума просили скласти приблизний план діяльності майбутнього ЄКО¹⁰⁷. Невдовзі, 5 лютого, йому написали знову, тепер уже із застереженнями, що до роботи слід приступати лише тоді, коли будуть вирішені всі формальні питання¹⁰⁸. Власне, це трапилось лише наприкінці лютого, коли доктор Танненбаум і отримав стандартний у таких випадках лист від віддіду загальних та організаційних справ уряду ГГ з інформацією про своє призначення та затвердження його місцевим крайсгауптманом¹⁰⁹.

Доктор Танненбаум і відділення ЄСС у Дрогобичі взяли за справу, не чекаючи офіційного затвердження: вже 24 лютого 1942 р. вони відзвітували перед Президією ЄСС у Кракові, що на найважливіше, а саме догляд за повними сиротами та покинутими дітьми, вони за місяць лютий отримали зі Львова (тут не уточнюється, з якого саме джерела) 5 тисяч, а від місцевої єврейської гміни — 2 тисячі злотих. Також Леон Танненбаум закупив у управлінні місцевої громадської кухні 4 тис. обідів, які зі своїм “найближчим співробітником” доктором Йоахімом Гаусманом ділив у першу чергу між “особами середнього стану і професійною інтелігенцією”, що голодували, бо не мали роботи. Також у листі згадувалось про субвенції на покриття дефіциту бюджету і висловлювалась обіцянка надіслати до Львова програму праці на найближчий місяць і проект бюджету на березень¹¹⁰. Крім того доктор Танненбаум пише про власність, яку забрали в єврейської гміни і Фундації дому сиріт більшовики і тепер не спішають віддавати німці: в зв'язку із цим він просить домовитися про хоч якісь відсотки прибутку від приміщень, зазначаючи, що такі доходи в обсязі близько 5 тис. злотих на місяць дуже би знадобились¹¹¹. Про долю клопотання з документів нічого не відомо, проте на

107 АЖІН, з. 211, с. 362, арк. 10-11.

108 АЖІН, з. 211, с. 362, арк. 3.

109 АЖІН, з. 211, с. 362, арк. 13.

110 АЖІН, з. 211, с. 362, арк. 18.

111 АЖІН, з. 211, с. 362, арк. 19.

якісь поступки щодо майна, відібраного ще більшовиками, надіятись було марно, адже німці заволоділи ним на підставі воєнного права, просто забравши собі всю державу власність ворога.

З Дрогобицького відділення 27 лютого 1942 р. до Львова надійшли дані щодо поточної кількості євреїв на його території. В опис було включено дев'ять населених пунктів, серед яких найбільше євреїв мешкало в самому Дрогобичі (12 781 особа) та у Бориславі (10 734). У листі також зазначалось, що для кращого виконання функцій необхідно створити делегатури усюди, де мешкає 100 або більше євреїв (із зазначених дев'яти населених пунктів таких було сім), оскільки на той момент вони існували лише в Бориславі й Східниці¹¹².

Особливою була процедура видачі посвідчень працівникам ЄСС, в тому числі й місцевих відділень. Їх виготовляв виключно відділ внутрішніх справ уряду Генерального Губернаторства, а саме його підрозділ із населення й опіки (нім. *Hauptabteilung Innere Verwaltung, Abteilung Bevölkerungswesen und Fürsorge*). Листа із таким проханням у зазначену установу писав зокрема крайсгауптман Дрогобича 28 лютого 1942 р., просячи виготовити і прислати “аусвайси” для п'яťох перелічених ним працівників місцевого комітету ЄСС¹¹³.

У травні 1942 р. житель Львівського гетто Курц Зауль звертався у Краків до Централі ЄСС із запитанням, чи можна відкрити “випозичальню” книжок “єврейською мовою”. Уточнювалось, що вони можуть організувати цей заклад як приватно, так і при місцевому відділенні ЖСС, і тоді відповідно доходи йтимуть на його користь¹¹⁴. Відповідь було надіслано вже через вісім днів і в ній зазначалось, що зі згаданого питання слід звертатись до місцевого львівського відділу¹¹⁵.

112 АЖИН, з. 211, с. 656, арк. 15.

113 АЖИН, з. 211, с. 656, арк. 17.

114 АЖИН, з. 211, с. 656, арк. 19.

115 АЖИН, з. 211, с. 656, арк. 20.

Жителі інших регіонів звертались до центру ЄСС у Кракові і з проханнями цілком особистого характеру: як-от допомогти родині грошми. При цьому суму в проханні зазвичай не зазначали, лише описуючи ситуацію. Суми, які виділяла цим людям ЄСС, не були особливо великими: в основному вони становили 200 злотих¹¹⁶.

Щодо діяльності громадських кухонь ЄСС, то відповідної статистики обмаль, але і на початках існування установи, ще до початку німецько-радянської війни вона не надавала допомоги усім потребуючим. Наприклад, у Кракові влітку 1940 р. діяло 33 кухні, в кожній з яких щодня видавалось у середньому всього по 22 обіди, таким чином в день харчувалось лише трохи більше, ніж 700 осіб¹¹⁷. Цікаво, що для доставки продовольства в кухні, оскільки подорож для євреїв із великою кількістю продуктів була небезпечною, видавалось спеціальне засвідчення, що певна особа везе продукти для громадської кухні та не є порушником¹¹⁸ (див. додаток 2).

Звіт крайсгауптмана міста Петрикув (Петрикау) у так званому “старому Генеральному Губернаторстві” від березня 1941 р. може створити враження відсутності будь-яких переслідувань євреїв німецькою адміністрацією (хоча насправді в цей час там існувало досить велике гетто, в якому на початку мешкали 25 тис. осіб, і яке було відоме як перше єврейське гетто на теренах завойованої німцями Польщі¹¹⁹). Він пише, що наразі місцевий комітет ЄСС підтримує близько 1500 сімей, використовуючи для цього фінанси, надані Призедією ЄСС у Кракові, а також внески із власних заощаджень та пожертвувань єврейської громади міста. Така ситуація видавалась чиновнику

116 AŻIH, z. 211, s. 656, ark. 21.

117 AŻIH, z. 211, s. 98, ark. 1.

118 AŻIH, z. 211, s. 98, ark. 4.

119 Piotrów Trybunalski // Internet Archive “Way Back Machine”. - Access mode: http://web.archive.org/web/20091022163057/http://geocities.com/Athens/Stage/9921/pl/m_piotrkow.htm (25.04.2013)

незадовільною й він висловлював переконання, що надалі необхідно виділяти на соціальну опіку єврейського населення відсоток із бюджету, який відповідає відсотку єврейського населення в місті, бо кошти громади скоро закінчатся¹²⁰.

Відкриття місцевих ЄКО, схоже, часто відбувалось не за загальним планом, а за наявності ініціативи знизу. Так, у січні 1942 р. житель Болехова Лазарус Ляндау звертався до ЄСС у Кракові за допомогою для місцевої єврейської громади. У відповідь він отримав інформацію, що наразі ні надати допомогу, ні створити у Болехові делегатуру не можуть. На той час поблизу не існувало жодного ЄКО чи делегатури, оскільки, як зазначено в листі, влада не встигла врегулювати ситуацію¹²¹.

Призначення на посаду в ЄКО чи делегатурі відбувалось в адміністративному порядку органами німецької влади, жодної імітації виборів не проводилось. Так, у березні 1942 р. житель Болехова Ляйзор Гольдшляг отримав листа від ЄСС у Кракові про створення місцевої делегатури та своє призначення її головою¹²². Незадовго після цього надійшов і офіційний лист із цією інформацією від відділу загальних та організаційних справ при уряді ГГ¹²³. Ця форма призначень є відмінною від тієї, яку німці практикували в українських та польських відповідних установах: тут члени та керівники призначалися самостійно й адміністрацією лише затверджувалися¹²⁴.

Можна припустити, що така ситуація в Болехові зумовлена його віддаленістю від великих адміністративних центрів, як Краків та Львів, проте ситуація в Бібрці, що значно ближче до Львова, була не набагато кращою. Тут делегатуру взялися створювати лише у квітні. Невідомо, що цьому передувало, але тут так само надійшов лист із відділу загальних та організаційних справ уряду ГГ, в якому адресата, Абе Вольмана, повідомили про створення делегатури та призначення його та ще кількох колег на посади в ній¹²⁵. Подібна

120 BArch R 52 III/30, Bl. 24.

121 AŽIH, z. 211, s. 249, ark. 1.

122 AŽIH, z. 211, s. 249, ark. 2.

123 AŽIH, z. 211, s. 249, ark. 3.

124 *Паньківський К.* Роки німецької окупації... - С. 306.

125 AŽIH, z. 211, s. 254, ark. 1.

форма сповіщення/призначення була типовою (див. додатки 5, 6). Посвідчення членів відділень ЄСС також виготовлялись не на місці, а замовлялись із німецьких адміністративних органів у Кракові¹²⁶.

Напризволяще свої ЄКО та делегатури ЄСС не залишала: до них часто писали запит щодо якихось конкретних питань. У червні 1942 р. делегатура в Бібрці отримала запитання щодо стану організації опіки над дітьми¹²⁷, а в листопаді того ж року Установа допомоги євреям (*Centrala Pomocy dla Żydów w G.G., Jüdische Unterstützungsstelle*), в яку переформатували ЄСС незадовго до цього, питала делегатуру в Буську, чому там закрили громадську кухню, й обіцяли допомогти при її відновленні¹²⁸.

Важко сказати, чи така ситуація була типовою, чи становила виняток, але не завжди обіди у громадських кухнях, організованих для єврейського населення, були безкоштовними. Зокрема, в перші місяці 1942 р. вартість одного такого обіду в Дрогобичі становила хоч і порівняно небагато (на офіційному чи на чорному ринку за ці гроші нічого б не вдалося купити) — 40 грошів, та все ж стягувалася¹²⁹.

Місцеві комітети ЄСС стикалися із низкою проблем і законодавчих перепон своїй діяльності. Зокрема, ЄКО Львів-місто мав проблеми з дозволом використання свого рахунку, адже всі єврейські рахунки наказом керівника відділу іноземних валют уряду ГГ від 20 листопада 1939 р. були заблоковані, що стосувалось і організацій¹³⁰. 21 квітня 1942 р. доктор Ляйб Ляндау, радник при правлінні губернатора дистрикту Галичина, звернувся до вищезгаданого відділу щодо банківського рахунку їх комітету із проханням зняти обмеження з рахунку ЄСС у Львові в банку “Zentrobank Lemberg”. На той момент на рахунку перебувало близько 160.000 злотих — не така вже й мала сума¹³¹. Наступного

126 AŽIH, z. 211, s. 476, ark. 12.

127 AŽIH, z. 211, s. 254, ark. 5.

128 AŽIH, z. 211, s. 264, ark. 13.

129 AŽIH, z. 211, s. 362, ark. 24.

130 Stengel K. Vor der Vernichtung: Die staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus. - Frankfurt am Main, 2007. - S. 295.

131 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 144, арк. 1.

дня аналогічного листа у той самий відділ скерував уже безпосередньо Єврейський Комітет Опікунчий Львів-місто¹³². Важко простежити логіку, проте в той самий день, 22 квітня 1942 р., інший відділ уряду ГГ, а саме населення та соціальної опіки, наказав Центробанку Львова зняти всі обмеження з рахунку місцевого відділення ЄСС та всіх коштів на ньому¹³³ (див. додаток 7). Була це така оперативна реакція й переведення запиту між відділами уряду ГГ, а чи можливо представники ЄКО Львів-місто звертались перед цим також і в цей відділ, важко зрозуміти.

Одним із аспектів діяльності ЄСС була боротьба з епідеміями. Зокрема, саме у зв'язку із епідемією (скоріш за все тифу) у травні 1942 р. із Глинян (містечко недалеко від Львова, на той час входило у крайсгауптманшафт Львів-повіт) звертались до Президії ЄСС у Кракові із проханням допомогти ліками та грошима¹³⁴. Надійшла відповідь: грошей, судячи зі всього, Президія виділити не змогла, натомість попросила будь-якою ціною не допустити закриття громадських кухонь¹³⁵. Відділ загальних і організаційних справ уряду ГГ вказував делегатурі ЄСС в Глинянах, що в них у бюро і в громадських кухнях працює занадто багато людей, а в Санітарному відділі натомість — замало, і з огляду на подолання епідемії було би доцільно таку ситуацію виправити¹³⁶. Делегатура в Глинянах також примітна тим, що вона була чи не єдиною, в чийй документації є згадки про виділення коштів для земляків, що перебували в таборах праці¹³⁷.

Президія ЄСС у Кракові не те що не мала чіткого контролю над діяльністю своїх місцевих відділень, а часто взагалі не володіла інформацією про ситуацію в них. Наприкінці червня 1942 р. делегатура в ще одному містечку недалеко від Львова, Яворові, керівником якої був Бернард Ган, отримала запит від відділу ЄСС із опіки над дітьми та молоддю прислати загальну кількість дітей, що

132 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 144, арк. 2.

133 ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 144, арк. 3.

134 АЖІН, з. 211, с. 401, арк. 15.

135 АЖІН, з. 211, с. 401, арк. 19.

136 АЖІН, з. 211, с. 401, арк. 23.

137 АЖІН, з. 211, с. 401, арк. 53.

мають отримувати опіку (сироти, напівсироти), а також питання, чи організовано відділення опіки і в якій формі. У зв'язку з цим грало важливу роль, чи існує в Яворові громадська кухня. В разі, якщо так, то пропонувалося зробити установу з опіки над дітьми в її приміщенні. Якщо нема, то слід було знайти для цього інше місце¹³⁸.

Взагалі яворівська делегатура, чи принаймні її документація, з багатьох поглядів видається особливою. Усі її члени перед вступом на посаду готували свої автобіографії, які збереглися і в архівах. Судячи з них, можна припустити, що до роботи в ЄСС залучалась переважно інтелігенція, насамперед учителі¹³⁹. З одного боку, їхня кваліфікація могла знадобитись у роботі, а з іншого саме вони були однією з найзагроженіших соціальних груп єврейського населення, оскільки не мали досвіду робітничих професій, необхідного для продовження життя, тому працевлаштування в ЄСС могло допомогти довести нацистам свою “потрібність”.

Оригінальною була навіть ситуація з печаткою Яворівської делегатури, яка не відповідала загальному стандарту: по-перше, вона ставилась майже виключно німецькою мовою, а не польською, по-друге, великими літерами в ній писався другий рядок, із назвою самої делегатури, а не перший зі словами “Єврейська суспільна самопоміч”:

Jüdische Soziale Selbsthilfe
DELEGATUR IN JAWOROW¹⁴⁰

Загалом із аналізу документації, виникає враження, що в тамтешній делегатурі надавали перевагу саме німецькій мові.

Як пригадував інший працівник ЄСС, якому вдалось пережити Голокост, Едмунд Зайфрід, до половини 1942 р. харитативна праця ЄСС розвивалася досить вільно, поліційні власті не перешкоджали нормальному перебігу праці. З літа того року розпочалось загострення, пов'язані із масовим скороченням

¹³⁸ АЖИН, з. 211, с. 476, арк. 5.

¹³⁹ АЖИН, з. 211, с. 476, арк. 8-11.

¹⁴⁰ АЖИН, з. 211, с. 476, арк. 14.

фінансування та ліквідацією єврейських гетто та екстермінаціями. Більшість євреїв виселено в табори, і Вайхерта чекало найскладніше завдання — їм допомагати. Тому він, побоюючись ліквідації й заборон у будь-який момент, не використовував повністю наділів із закордонних посилок, лише за потребою, решту відкладаючи на гірші ситуації в майбутньому. Присланий “люксус” (каву, чай, сардини, фігу, мигдаль) продавали, а за виручені гроші купували більш необхідні продукти¹⁴¹.

Під кінець літа 1942 р. місцеві відділення ЄСС стали підлягати поступовим частковим скороченням та об’єднанням. Один із членів делегатури в іншій місцевості збирався перейти до делегатури в Зимній Воді поблизу Львова і, відповідно, переїхати, проте отримав відмову із посиланням на неможливість це зробити доки не завершився операційний рік¹⁴². Згодом прийшло і подальше роз’яснення, що такий перехід є неможливим ще й тому, що скоро зимноводську делегатуру ліквідують (у контексті подій, що відбувались у той час, йшлося не лише про ліквідації установи, а й про фізичне знищення її членів), а місцеві євреї підпорядковуватимуться львівським відділенням¹⁴³.

Як результат німецької політики, спільна харитативна організація трьох найбільших ненімецьких національностей ГГ, КОР, втратила сенс свого існування. Її голова (одночасно й керівник польської РГО) Адам Ронікер на зустрічі із очільником підрозділу суспільної опіки віддіду внутрішніх справ уряду ГГ Лотаром Вайраухом зазначав, що опіка над євреями “в зв’язку з відношенням властей до них” не може забезпечуватись, а оскільки, в силу відсутності порозуміння між поляками й українцями, по-іншому КОР не буде ефективною, її слід розпустити. Офіційно це й сталося 31 липня 1942 р., натомість Ронікер узяв на себе зобов’язання бути посередником в прийомі і направленні до єврейського населення можливої допомоги з-за кордону¹⁴⁴.

141 АЖИ, з. 301, с. 6937, арк. 1.

142 АЖИ, з. 211, с. 1158, арк. 9.

143 АЖИ, з. 211, с. 1158, арк. 11.

144 *Ronikier A. Pamiętniki 1939-1945... - S. 191-192.*

Хоча в офіційних документах, які визначають діяльність ЄСС та її відділень, не йдеться про якусь роль представництва у Львові як посередника в спілкуванні між іншими комітетами та Президією в Кракові чи як носія управлінських функцій, з інших джерел можна припустити, що воно виконувало роль своєрідного проміжного центру. Таку думку висловлює, зокрема, німецький історик Дітер Поль у своїй класичній праці про Голокост у Східній Галичині. Згідно з ним керівник львівського ЄКО Ляйб Ляндау одночасно був і керівником ЄСС у дистрикті Галичина¹⁴⁵.

Можна підсумувати, що загалом більшість конкретних запитань і прохань (хоча й не всі), “централь” ЄСС у Кракові делегувала місцевим відділенням. Проте її роль як посередника для усього єврейського населення Генерального Губернаторства не слід недооцінювати: ЄСС була, по суті, попри формальну непідпорядкованість усіх місцевих комітетів, єдиною широкою єврейською організацією на його території, до якої кожен єврей міг звернутись. Завдяки відсутності в ЄСС каральних функцій, можна припустити, що до неї, на відміну від юденратів та т.зв. “єврейської міліції”, сформувалась певна довіра збоку населення.

2.1. Установа Допомоги Євреям (жовтень-грудень 1942 рр., березень 1943 р. - липень 1944 р.)

У зв'язку із розгортанням знищення галицького єврейства та “переселенням” основної маси тих, хто вижив, у концентраційні табори, 16 жовтня 1942 р. ЄСС було перетворено в Установу допомоги євреям (УДЄ, нім. *Jüdische Unterstützungsstelle für das Generalgouvernement*, пол. *Centrala Pomocy dla Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*), яка перейняла майно і місцеві відділення ЄСС. Проте і ця організація проіснувала недовго, і вже 1 грудня того ж року її ліквідували, дозволивши лише роздати вже наявні харчові запаси. Навесні 1943 р. після виселення Краківського гетто дозволено відновлення

¹⁴⁵ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944... - S. 118.

УДЄ, на чолі якої залишено старого голову ще ЄСС Міхала Вайхерта. Бюро нововідтвореної установи розмістилося в складах ЄСС у Кракові. Займалася УДЄ в основному євреями в різних таборах у ГГ і проіснувала до липня 1944 р., коли Міхал Вайхерт, зваживши на наростаючу небезпеку бути вбитим чи депортованим до табору смерті, вирішив переховуватись. Усі запаси, що залишилися, передано за таємною угодою польській РГО, а та мала допомагати євреям, що переховувались¹⁴⁶.

Велику кількість інформації про УДЄ можна знайти в аудиторському звіті доктора Бруно Зібєрта щодо економічних аспектів її діяльності, підготованому в березні 1944 р. Ще на початку січня того ж року відділ внутрішніх справ уряду ГГ уповноважив його здійснити фінансову перевірку трьох національних організацій: Українського Центрального Комітету, Ради Головної Опікунчої та Установи Допомоги Євреям. Перевірку здійснено за період від “заснування” (а фактично відновлення) УДЄ в кінці березня 1943 р. до 15 лютого 1944 р.¹⁴⁷.

Головне завдання установи з часу відновлення полягало в забезпеченні єврейських трудових таборів та працівників у інших місцях медикаментами, продуктами та одягом. Поки ще існували гетто, УДЄ також займалась і ними. За визнанням Бруно Зібєрта, правове становище організації було неясним, попри сумніви взяли статuti ЄСС, але обсяг діяльності був однозначно меншим. Наприклад, після відновлення УДЄ не мала місцевих відділень — уся діяльність повинна була вестись нап'яму із центру. Очолив установу її голова до знищення «єврей др. Вайхерт». Вся кореспонденція, як і в попередні часи, велася обов'язково через підрозділ населення і суспільної опіки віддіду внутрішніх справ уряду ГГ¹⁴⁸.

Особливо показовою для розуміння невеликого впливу УДЄ на становище євреїв у Генеральному Губернаторстві є кількість її працівників. Це видається дивним, проте вона складалася із всього п'яти осіб, із яких лише троє були

146 Józwick M. Aneks do Inwentarza... - S. 5.

147 BArch R 52 III/51/1, Bl. 3.

148 BArch R 52 III/51/1, Bl. 4.

євреями: окрім самого доктора Міхала Вайхерта, працівниками УДЄ були його 22-літня донька, 16-річний син, а також аптекарка та кур'єр, обоє поляки¹⁴⁹. Найняти своїх дітей Вайхерт мусів із безвиході, бо більше вільно в Кракові інші євреї, окрім його сім'ї, не мешкали¹⁵⁰.

Найзначніша частина медикаментів та іншої гуманітарної допомоги, яку мала роздавати УДЄ, походила із закордонних єврейських харитативних організацій, що передавали їх через Німецький Червоний Хрест. Скільки й чого саме було потрібно євреям у таборах, визначали табріні лікарі, і жоден контроль за тим, чи отримують в'язні щось із призначеного їм, не здійснювався, а тому виникають сумніви, чи надходила взагалі хоч якась допомога в табори¹⁵¹. Існують дані, що підтверджують ці сумніви. Американські історики польського походження Ірене Томашевські та Теція Вербовські зазначають, що 90% усього, що УДЄ отримувала від МЧХ, німці забирали собі: цілком можливо, що робили вони це вже після формальної відправки допомоги до концтабору. Також дослідниці стверджують, що з метою отримати більше коштів "для УДЄ", адміністрація часто завищувала кількість євреїв, які ще залишалися живими¹⁵². Голова польської РГО Адам Ронікер, який з літа 1942 р. з огляду на ліквідацію КОР разом із головою Німецького Червоного Хреста відповідав за отримання й передачу євреям допомог із-за кордону, пригадував випадок на початку 1943 р. (тобто в розпал "остаточного вирішення єврейського питання"), коли лише ціною надзвичайних зусиль та звернень до вищих цивільних чинів ГГ їм вдалося відбитися від вимог працівників Гестапо підписатися під отриманими медикаментами, які мало забрати саме Гестапо¹⁵³. Що ж до джерел фінансування організаційної діяльності УДЄ, хоча в силу її невеликих

149 BArch R 52 III/51/1, Bl. 5.

150 BArch R 52 III/51/1, Bl. 8.

151 BArch R 52 III/51/1, Bl. 5.

152 *Tomaszewski I., Werbowski T. Żegota: The Council for Aid to Jews in Occupied Poland, 1942-1945.* - Montreal, 1999. - P. 81.

153 *Ronikier A. Pamiętniki 1939-1945...* - S. 223-224.

масштабів їх було потрібно не так і багато, то тут точності значно менше: у звіті Зібберта згадано лише, що суми, необхідні для апарату, беруться у згоді з урядом, а от чи надає їх хоча б частково сам уряд, неясно¹⁵⁴.

УДЄ не мала жодного бюджетного плану і розпоряджалася коштами виключно “по факту”. У її звітностях не було графі “повинно бути отримано”, присутнім був лише пункт “є”. На думку Бруно Зібберта, справжню вартість товарів, що купувала УДЄ, оцінити важко, оскільки вони завжди у всіх документах представлялись виключно кількісню, а не якісно¹⁵⁵. Також не зрозуміло, яким чином здійснювався обмін товарів “люксусу” (кави, чаю і т.п.) на речі першої необхідності¹⁵⁶. Як стає зрозуміло з бухгалтерської книги УДЄ, що її наводить Зібберт, продукти харчування (медикаментів це не стосувалось) установа отримувала майже виключно безкоштовно: у графі про видатки витрати на них окремим пунктом не зазначені. Загалом же, як впливає із цієї книги, кошти надходили до УДЄ передусім із пожертвувань та банківських депозитів, а витрачались найбільше на докупівлю медикаментів, транспорт, зарплатні та власне організацію діяльності¹⁵⁷ (див. додаток 8).

У своєму звіті від 1 жовтня 1943 р. за серпень-вересень того ж року доктор Вайхерт пише, що кількість таборів і підприємств, яким він допомагає, зросла на 47, але зросла і кількість отримуваного, отже збільшилися обсяги діяльності. Це видається не зовсім логічним з огляду на те, що кількість єврейського населення всилу нацистської політики екстермінації постійно зменшувалась. Зрештою, у звіті йдеться саме про кількість таборів, а не про кількість людей у них¹⁵⁸.

Станом на 15 лютого 1944 р. УДЄ володіла 47 964, 08 злотих, що, враховуючи масштаби катастрофи єврейства в ГГ та кількість потребуєчих, було мізерною сумою. В тому числі в касі було 9 014, 58 злотих, на рахунку в

154 BArch R 52 III/51/1, Bl. 5.

155 BArch R 52 III/51/1, Bl. 6.

156 BArch R 52 III/51/1, Bl. 8.

157 BArch R 52 III/51/1, Bl. 9.

158 BArch R 52 III/51/1, Bl. 69.

банку — 19 824, а також сум, які ще не надійшли в касу — 19 125, 50 злотих¹⁵⁹. В початковому капіталі частина закладена Шведським єврейським допомоговим комітетом¹⁶⁰.

Окрім цього УДЄ мала й певні борги загальним обсягом 16 732, 34 злотих¹⁶¹. Щоправда, тут варто зауважити, що з цієї суми 6 282, 85 злотих УДЄ була винна своєму голові доктору Міхалові Вайхерту. Власне, це були його приватні кошти, які він поклав на рахунок установи, бо «йому як єврею» створити власний банківський рахунок неможливо: у такому праві євреям нацисти відмовили ще на початках окупації¹⁶².

За весь період діяльності у звіті Бруно Зіберта (березень 1943 – 15 лютого 1944 рр.) УДЄ отримала 162 298, 28 злотих, в чому найбільшу роль (121 022, 54 злотих) зіграли т.зв. коштовні внески, які, скоріш за все, надходили з-за кордону (адже в самому ГГ вільного єврейського населення майже не залишилось)¹⁶³. У той же період видатків було 153 283, 70 злотих, з яких понад 39 тисяч було видано в позику (у документації це зазначено як витрати на банки, “Banken”), близько 18 тис. витрачено на медикаменти, понад 17 тис. - на пошту і транспорт, трохи менше 23 тис. - на управлінські потреби, трохи більше 18 тис. пішло на заробітні плати працівникам, 13 тис. - на інвестиції, майже 22 тисячі — кошти на переїзд, а також кредитні витрати сумою близько 3 тис. злотих¹⁶⁴.

В середньому на заробітні плати працівників УДЄ згідно зі звітом доктора Зіберта йшло 2 050 - 2 150 злотих на місяць, у тому числі сам Міхал Вайхерт отримував 750 злотих, його донька — 300 злотих, син — 200 злотих, польський кур'єр — 300 злотих, також польська аптекарка залежно від виробітку заробляла від 500 до 600 злотих¹⁶⁵.

159 BArch R 52 III/51/1, Bl. 10.

160 BArch R 52 III/51/1, Bl. 10-11.

161 BArch R 52 III/51/1, Bl. 10.

162 BArch R 52 III/51/1, Bl. 11.

163 BArch R 52 III/51/1, Bl. 12.

164 BArch R 52 III/51/1, Bl. 13.

165 BArch R 52 III/51/1, Bl. 17.

До свого звіту Бруно Зіберт долучив додатки із статистичною інформацією про частину витрачених коштів, зокрема на які саме табори та фірми, в яких працювали євреї, виділялись кошти, і в якому обсязі. З наданої там інформації можна припустити, що діяльність УДЄ територіально і близько не охоплювала всієї території ГГ — більшість населених пунктів та таборів, куди надходили медикаменти чи продукти, розташовувались у відносній близькості від Кракова. Що ж до дистрикту Галичина, то він у цих документах узагалі відсутній¹⁶⁶. Якщо туди і перераховувались якісь кошти, харчі, медикаменти чи яка-небудь інша допомога, то, вочевидь, відбувалось це у дуже незначних обсягах, які враховуючи і так малий загальний бюджет УДЄ, були просто мізерними. Навряд чи хтось із євреїв, хто у жахливих малосумісних із не те що роботою, але й життям умовах примусово працював на нацистів, міг відчути на собі хоч якесь полегшення завдяки Установі Допомоги Євреям.

Цікаво, що доктор Зіберт був автором подібних звітів і про польську Раду Головну Опікунчу та Український Центральний Комітет, масштаби діяльності та повноважень яких просто неможливо порівняти із УДЄ: ці установи справді діяли по всій території ГГ, охоплювали серйозну територіальну та галузеву структуру і подекуди, особливо це стосується УЦК, займались і політичними питаннями. Важко пояснити, чи таке формальне прирівняння УДЄ до УЦК із РГО всього лиш виходило із початку воєнних років, коли попередник УДЄ, Єврейська Суспільна Самопоміч, була створена на рівні із польською та українською установами як одна з трьох національних організацій суспільної опіки в Генеральному Губернаторстві, а чи вміщало також бажання створити враження рівності українців, поляків та євреїв.

Заслуговує на увагу і особистість доктора Міхала Вайхерта, постійного керівника ЄСС та УДЄ. Польське підпілля звинувачувало його в колаборації, а Єврейська Бойова Організація взагалі заочно присудили до смерті. Вже після війни у соціалістичній Польщі Міхал Вайхерт постав перед судом, проте його

166 BArch R 52 III/51/1, Bl. 18-69.

вину не було доведено і згодом він мігрував до Ізраїлю¹⁶⁷. Польський історик Богдан Кроль писав, що Вайхерт, розуміючи, що лише так зможе врятувати своє життя, до середини 1944 р. надсилав фальшиві звіти МЧХ у Женеві, хоча насправді німці відбирали усі продукти та медикаменти, що надходили для євреїв¹⁶⁸.

Зі спогадів голови РГО Адама Ронікера знаємо також, що голова ЄСС та УДЄ не мав жодних ілюзій щодо німецької політики, зокрема йому було добре відомо й про проведення “операції Райнхард”, розпочатої 1942 р., проте Ронікера дуже дивував спокій і зовнішня несхвильованість Вайхерта “в цьому пеклі”. Оскільки для євреїв це було взагалі неможливим, керівник РГО (пояснюючи, що він, як голова також КОР, опікується й євреями) також намагався звертатися до німців із запитаннями з приводу масового вбивства євреїв у таборі смерті в Треблінці, проте жодної інформації не отримав¹⁶⁹.

Можна припустити, що для частини німецької адміністрації подальша діяльність УДЄ могла слугувати як своєрідне свідчення їх гуманності та можливе виправдання на майбутнє. Доктор Вайхерт у своїх спогадах зазначав, що зберегти життя та забезпечувати діяльність ЄСС та УДЄ йому вдалось серед іншого і завдяки майже приятельським відносинам із керівником підрозділу населення і соціальної опіки відділу внутрішніх справ уряду ГГ Лотаром Вайраухом. Оскільки всі національні установи суспільної опіки перебували в підпорядкуванні саме цього підрозділу, це могло грати не останню роль¹⁷⁰.

Записувати ЄСС та УДЄ в один ряд із юденратами чи “єврейською міліцією” не варто: жодних каральних функцій ці установи не мали і німці ніколи не змушували їх здійснювати дії, направлені відверто проти інтересів єврейського населення. Проте й яких-небудь позитивних результатів ці харитативні установи добитися не змогли, що підтверджується тим, що надзвичайно мало євреїв зуміли пережити Голокост і ті з них, кому це вдалося, завдячували цим допомозі

167 *Tomaszewski I., Werbowski T. Żegota: The Council for Aid to Jews in Occupied Poland, 1942-1945...* - P. 81.

168 *Kroll B. Rada Główna Opiekuncza: 1939-1945.* - Warszawa, 1985. - S. 92.

169 *Ronikier A. Pamiętniki 1939-1945...* - S. 128-130.

170 *Schieb B., Voigt M. Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946...* - S. 451.

своїх друзів-неєвреїв чи нелегальних організацій порятунку, а не установам суспільної опіки¹⁷¹. Найпромовистішим є факт, що єдиною людиною, що мала відношення до діяльності ЄСС і не стала жертвою нацизму, був її постійний голова доктор Міхал Вайхерт — установа не змогла врятувати не те що інших євреїв, а й навіть своїх членів¹⁷². ЄСС та її місцеві відділення, як згодом і ЄКО, виявились просто частинками механізму знищення єврейства, а та допомога, яку вони могли надати, мала ефект, як “крапля на гарячий камінь”¹⁷³.

Оцінювати діяльність офіційних єврейських установ суспільної опіки надзвичайно важко. З одного боку, вони намагались надати допомогу хоч частині євреїв і могли таким чином дати комусь шанси на виживання, а з іншого, така співпраця із нацистами не досягла жодних результатів: Єврейська Суспільна Самопоміч та Установа Допомоги Євреям змогли дати підтримку дуже малій кількості людей і через скромний бюджет ця допомога не зіграла помітної ролі. На думку відомого історика Голокосту Рауля Гілберга, який стверджував, єврейські органи, створені німцями, самі допомогли їм у “вирішенні єврейського питання”¹⁷⁴. Така негативна оцінка, на наш погляд, не є до кінця правильною стосовно ЄСС та УДЄ: вони не допомагали нацистам, проте й не заважали їм, не маючи відповідних для цього можливостей. Завдяки підтримці цих установ (насамперед ЄСС) частина євреїв могли врятуватись від голоду чи хворіб, проте не уникнути рано чи пізно долі, яку для них визначили нацистські кати.

Таким чином, ЄСС та УДЄ, хоч безпосередньо і не здійснили своєю діяльністю негативного впливу на становище єврейства, могли навіть виявитись у пригоді німецькій адміністрації, створюючи перед світовим товариством та міжнародним єврейством враження можливостей для

171 Chwalba A. Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1939-1945... - S.129.

172 Schieb B., Voigt M. Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946... - S. 451.

173 Ibid. - S. 454.

174 Michnik A. Żydowski problem z pamięcią // Gazeta Wyborcza. - 2013. - 28. 04. - Tryb dostępu: http://wyborcza.pl/1,75248,13816487,Zydowski_problem_z_pamiecica.html (przeglądano 03.05.2013).

нормального існування євреїв на окупованих німцями територіях, а також дозволяючи нацистам забирати значну частку коштів, виділених Міжнародним Червоним Хрестом та “Джойнтом” на єврейську суспільну опіку.

Розділ 3. Харитативна діяльність юденратів

Питання оцінки діяльності юденратів, як і інших організацій, створених нацистами на окупованих ними територіях, завжди викликало суперечки. Емануїл Рінгельблум, який став жертвою Голокосту у Варшавському гетто, але зумів зберегти для історії безцінний архів, писав про юденрати, що “якби був Бог на небесах, то він повинен блискавкою знищити це гніздо зла, лицемірства та здирництва”¹⁷⁵. Для того, щоб розглянути усю діяльність юденратів у дистрикті Галичина чи тим паче зробити якісь оцінкові судження — потрібно не одне дослідження. Немає можливості викласти весь спектр проблем в одному розділі, проте тут ми спробуємо проаналізувати лише одну із галузей їх діяльності: надання суспільної опіки єврейському населенню. Ця ділянка роботи не була пов’язана напяму зі здійсненням репресивних чи обмежувальних заходів, а тому висновки, зроблені в цій частині, не слід прикладати до оцінки діяльності юденратів загалом.

Членство в юденраті (не слід плутати зі статусом працівника одного з відділів) давало, окрім великої кількості обов’язків, ще і певні “привілеї”: зокрема, членам юденратів було легше уникнути депортацій до концтаборів та таборів смерті. У кінцевому підсумку частка членів юденрату, які пережили Голокост, за підрахунками Ісайї Трунка, становила 12%, що загалом у 3-6 разів більше, ніж загальна частка євреїв, що вижили, залежно від регіону¹⁷⁶.

Хоч це і парадоксально, але першою національною групою Східної Галичини, яка отримала установу, що мала б займатися серед іншого і суспільною опікою, були саме євреї. В той час як з поляками і українцями німецька адміністрація певний час вела переговори щодо формату нового утворення, з євреями “справа була простіша, бо їм доручено без розмов і переконувальних створити Жидівську Раду (Judenrat)”. У Львові юденрат запрацював у кінці серпня і порівняно з українськими та польськими

¹⁷⁵ Цит. за: Хонигсман Я. С. Юденраты в западной Украине // Общество “Еврейское наследие”. - Интернет-ресурс: <http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> (08.05.13).

¹⁷⁶ Trunk I. Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under the German occupation.... - P. 577.

комітетами мав набагато більше обов'язків, які свідчили не про великий обсяг повноважень, а “в дійсності були непосильним тягарем”¹⁷⁷.

Про те, які функції доводиться виконувати юденратам, влітку 1941 р. в Галичині вже знали із прикладу “старого ГГ”, тому посади в них рідко користувалися популярністю: за висловом діяча Українського Центрального Комітету у Львові Костя Паньківського, керівна посада в юденраті - “це був свого роду присуд смерті”¹⁷⁸. Багато тих, кому пропонували стати членом юденрату, відмовлялись, посилаючись на вік чи поганий стан здоров'я¹⁷⁹. Члени юденратів страждали не менше за інших євреїв: “вони мусять безпосередньо зносити всілякі німецькі підлості”. Всі репресивні розпорядження адміністрації подавались населенню саме через юденрати, і саме ці установи повинні були забезпечувати певну кількість людей для “виселення в табори праці” (яке часто було просто вивезенням у табори смерті чи на розстріл)¹⁸⁰. Відповідно, керівники юденратів стикались із жахливими дилемами, коли доводилось вибирати, кому із членів їх громад слід загинути, а кому жити далі.

Питання підпорядкування юденратів було досить заплутаним. Щодо цього існувало два окремі розпорядження: генерала поліції й керівника головного управління безпеки Райху (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*) Райнгарда Гайдріха та генерального губернатора Ганса Франка. Згідно з першим, юденрати підпорядковувались поліції безпеки, а відповідно до другого — виключно цивільній адміністрації, хоча згодом на практиці виявилось, що керували юденратами і ті, й інші, але в першу чергу поліція й гестапо, що ставало все виразнішим із часом¹⁸¹.

Як уже згадувалось, Єврейська Суспільна Самопоміч, на відміну від юденратів, підпорядковувалась не поліційним органам, а цивільній

¹⁷⁷ Паньківський К. Роки німецької окупації... - С. 63-64.

¹⁷⁸ Там само. Хоч це і суперечить підрахункам Ісайї Трунка, насправді жоден із 4 голів львівського юденрату не пережив Голокост, і лише один із них помер своєю смертю — решта трое були вбиті німцями.

¹⁷⁹ АЖІН, з. 229, s. 52, ark. 10.

¹⁸⁰ АЖІН, з. 229, s. 65, ark. 1.

¹⁸¹ Хонигсман Я. С. Юденраты в западной Украине // Общество “Еврейское наследие”. - Интернет-ресурс: <http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> (08.05.13).

адміністрації, що провокувало конфлікти між ними. Голова ЄСС Міхал Вайхерт пригадував згодом, що керівництво юденратів загалом ставилось до його установи негативно і навіть перешкоджало їх діяльності. Місцеві керівники гестапо наказували юденратам створювати органи суспільної опіки ще до розповсюдження в регіоні мережі ЄСС. За словами Вайхерта, лідери юденратів “радо приймали” такі накази, адже це давало їм можливість зосереджувати під своїм контролем усю суспільну опіку в місцевості (і кошти на неї), не оглядаючись на організацію, що підпорядковувалась виключно центру в Кракові. Також Вайхерт закинув чиновникам юденратів, що ті “не могли пробачити ЄСС поваги, що вона завоювала серед в’язнів гетто, які глибоко ненавиділи юденрати”¹⁸².

Згідно з висновками львівського історика Якова Гонігсмана, загалом фактичні функції юденратів, як їх бачила німецька влада, полягали в веденні чітких списків населення для організації примусових робітників, розподілу норм харчування та проведення депортацій і масових страт; організація переселення в гетто; допомога німцям в грабунку майна євреїв, відбиранні будь-яких матеріальних цінностей; запобігання епідемій, які можуть перекинутись на арійське населення; забезпечення євреїв спеціальним дискримінаційним маркуванням (наручними пов’язками, нашивками із шестикутною зіркою); співпраця при організації “переселень” у концтабори та табори смерті¹⁸³.

Першим (в середині липня 1941 р.) у Східній Галичині розпочав роботу юденрат у Львові. Очолити його спершу пропонували відомому правникові професору Маврицію Аллерганду, проте той відмовився, посилаючись на стан здоров’я та похилий вік, отже посаду передали адвокату доктору Юзефові Парнасу, який і став першим у списку із чотирьох голів львівського юденрату (після нього цю роль виконували Альфред Ротфельд, Генрик Ляндесберг та

182 *Trunk I. Judenrat...* - P. 336-338.

183 *Хонигсман Я. С. Юденраты в западной Украине // Общество “Еврейское наследие”. - Интернет-ресурс: <http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> (08.05.13).*

Едвард Еберсон). Оскільки більшість людей, яким пропонували увійти до складу юденратів, не мали ілюзій на рахунок німецької політики, то причиною згоди могло бути сподівання, що таким чином їм вдасться вижити самим та врятувати свої родини. Іншими юденратами у містах із великою кількістю євреїв стали юденрати в Дрогобичі, Станіславі та Тернополі, які створили наприкінці липня — на початку серпня 1941 р.¹⁸⁴.

Жодного спільного міжміського керівного осередку юденрати не мали, працюючи виключно на території своїх гетто (саме тому як уже зазначалось у попередньому розділі, ЄСС була єдиним об'єднаним єврейським органом у ГГ). Тому неординарною видається подія, що відбулась 25 липня 1941 р. у Львові — представник німецької поліції та український “міський староста” Юрій Полянський зібрали близько 20 представників юденратів Львова та недалеко розташованих міст. Їм було обіцяно внутрішню автономію в управлінні “внутрішнім життя єврейських громад”. Головні функції, про які заявили представникам юденратів, відрізнялись від фактичних: говорилося про забезпечення суспільної опіки, організацію харчування та регулювання робочих груп, які завжди могли б бути використані адміністрацією¹⁸⁵. Хоча, як видно, ілюзії рівності перед єврейськими представниками ніхто не створював і обіцяли їм речі й близько неспівставні з необхідними для повноправного існування, та й цих запевнень виконано не було. Радше за все, це було зроблено, щоб поширити серед євреїв думку, що віддана праця на окупантів збереже їм життя.

Відомо, що взимку 1942 р., після того, як було створено львівське гетто, юденрат був активнішим за ЄСС, організовуючи громадські кухні. Проте з продуктами поставала та сама проблема: на них не вистачало коштів, адже в загроженому стані перебувало майже усе єврейське населення міста. Тому юденрат був змушений збирати не завжди на добровільній основі гроші із

¹⁸⁴ Там же.

¹⁸⁵ Там же.

заможніших євреїв та купувати харчі за підвищеними цінами на чорному ринку¹⁸⁶.

Фінансувалась діяльністю юденратів майже виключно за рахунок коштів, зібраних із самого єврейського населення відповідних підвладних територій. Тих багатших євреїв, що не хотіли давати кошти, навіть ув'язнювали у в'язниці, якою оперував юденрат. Клара Кац, яка пережила Голокост у Тернополі, пригадувала, що юденрати за зібрані кошти організовували громадські кухні й лазні, адже в гетто абсолютна більшість була позбавлена елементарних умов. Щоправда, отримати харчовий приділ чи користуватись якоюсь допомогою могли лише ті, хто сплачував т.зв. "Kopfsteuer", тобто поголовний податок, тобто найбідніші євреї швидко залишались без змоги навіть отримати допомогу. Тернопільський юденрат окрім громадської кухні утримував також дитячий садок, будинок для пристарілих та лікарню, тобто харитативна діяльність на початках була порівняно добре розвинута¹⁸⁷. Певна кількість ліків та харчів надсилалась також і для тернопільських євреїв у таборах¹⁸⁸, проте є певні сумніви, що ця допомога доходила до адресатів, і що взагалі, ці адресати ще були живими.

При розгляді діяльності юденратів слід відрізняти людей, які були безпосередньо його членами (12-24 "старійшин", залежно від кількості єврейського населення) від працівників апарату юденрату. Наприклад, у Львові в серпні 1942 р. на час "великої акції" кількість таких працівників досягала 3 тисяч при загальній кількості єврейського населення в місті 90 тисяч, тобто більше 3%¹⁸⁹.

Усі ці люди працювали у різних відділах юденрату, кожен з яких виконував хоч і близькі за метою (попри формальні основи вона полягала у визиску населення на користь німців), проте відмінні функції. Відділ кадрів займався управлінням апаратом юденрату і відповідав за те, хто зайнятий у кожному з

186 Хонигсман Я. Катастрофа львовского еврейства... - С. 20.

187 АЖІН, з. 301, s. 2165, ark. 3.

188 АЖІН, з. 301, s. 2165, ark. 4.

189 Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане... - С. 38.

відділів. Завданням відділу постачання було не забезпечення євреїв необхідними речами й продуктами, як можна було б припустити із назви, а якраз збір із них усього, що необхідно німцям, у першу чергу це стосувалося меблів та посуду¹⁹⁰. Житловий відділ займався виділенням помешкань для євреїв при їх переселенні до гетто, а також після кожного зі скорочень його території¹⁹¹. Економічний відділ повинен був забезпечувати усіх євреїв під юрисдикцією юденрату відповідною до норм кількістю харчів, і хоча норми й так були мізерними (70 грамів хліба на одну працюючу людину в день), і вони як слід не виконувались через корупцію у відділі¹⁹². Відділ праці відповідав за постачання єврейської робочої сили німцям і видавав відповідні посвідчення, що могли врятувати під час “акцій”¹⁹³. Податковий відділ займався фінансовим забезпеченням діяльності юденрату (в тому числі й зарплатами усіх працівників), при цьому усі кошти збиралися виключно з єврейської громади¹⁹⁴. Юридичний відділ вирішував питання, пов’язані із правовідносинами як між різними євреями, так і між євреями й німецькою адміністрацією (в теорії), зокрема у гетто працювали єврейські нотаріуси. Статистичний відділ вів докладну статистику кількості єврейського населення та “хлібних карток”, які йому видавалися. Будівельний відділ, попри свою назву, не займався будівництвом, а передусім мусів дбати про руйнування будинків, які полишали євреї (і які не подобалися адміністрації) та синагог¹⁹⁵. Поховальний відділ повинен був дбати про вчасний збір трупів померлих у гетто або таборах та їх поховання (про відправлення релігійних обрядів тут не йшлося, малось на увазі лише фізичне закопування тіл). У Львові також існував відділ із релігійних справ, у який було реорганізовано рабинат, оскільки євреям публічні богослужіння були заборонені й таким чином рабини перебували під ще більшою загрозою. На початках, гадаючи, що німці дозволять бодай початкову

190 Там само. - С. 38-39.

191 Там само. - С. 42.

192 Там само. - С. 44.

193 Там само. - С. 45.

194 Там само. - С. 46.

195 Там само. - С. 47.

освіту, створювались і відділи освіти юденратів¹⁹⁶ (*детальніше про структуру львівського юденрату див. додаток 3*).

Безпосередньо займались питаннями суспільної опіки два відділи юденратів: санітарний та соціального забезпечення. Обидва стикались із величезними фінансовими труднощами, адже коштів на них майже не виділяли. Німці часто забирали устаткування з єврейських лікарень, а іноді й цілі лікарні: зокрема, під час звужень гетто це робилось таким чином, що в нову територію майже не входили пункти медичної допомоги. Фінансувалась медицина виключно за рахунок коштів, зібраних із заможніших євреїв, а також із незначних індивідуальних внесків. Щодо соціального забезпечення, то якийсь час діяли громадські кухні, організовані спільно з місцевими відділеннями ЄСС, а також іноді люди отримували невеликі грошові допомоги¹⁹⁷. За підрахунками Дітера Поля, допомогою відділу суспільного забезпечення в 1941 р. до утворення гетто у різних формах загалом користувалися близько 20% з усіх 40 тисяч єврейських сімей, а також 300 сиріт у дитячому будинку¹⁹⁸.

Сумнівна ефективність діяльності відділу соціального забезпечення юденратів була добре проілюстрована наприкінці зими 1941/1942 рр. У Львові, на відміну від Станіслава, перші місяці 1942 р., за спогадами рабина Кагане, були відносно спокійними, жодних масштабних акцій, окрім так званої хутрянної (коли німці оголосили, що кожного, хто не здасть владі бодай якийсь хутрянний виріб нібито для солдатів вермахту, буде розстріляний), не відбувалось. Та якраз у кінці лютого німці оголосили, що хочуть забрати із гетто “антигромадські елементи” у кількості близько 10 тисяч і “виселити” їх. Обирати, хто саме підпаде під “виселення”, мав юденрат, і попри протест рабинів, які заявляли, що краще загинути усім, ніж добровільно віддати на смерть інших (адже тоді вже було ясно, що трапляється із “виселеними”), визначив, що під “акцію” повинні згідно зі списками потрапити в першу чергу ті, хто отримує допомогу від

196 Там само. - С. 48.

197 Там само. - С. 47.

198 Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944... - S. 118.

відділу суспільного забезпечення, тобто найбільшій й найзнедоленішій, в тому числі й чимало дітей¹⁹⁹. Тобто, отримання допомоги від громади обернулося для частини львівських євреїв смертним вироком. Оскільки подібно цьому німці змушували юденрат складати списки не лише у Львові, виходить, що допомога від юденрату навіть спричиняла людям загибель.

Та якщо вищезгадана частина населення, знаючи про відсутність у себе відповідних документів, мала мінімальні шанси сховатися чи спробувати втекти, то ті люди, які перебували у трьох лікарнях на території львівського гетто, які управлялись юденратом, не мали навіть найменших можливостей: із серпня 1942 р. і надалі із частотою майже щомісяця стали проводитися масштабні знищення усіх пацієнтів лікарень, часто разом із персоналом. Частину розстрілювали відразу на місці чи за Львовом, решту вивозили до газових камер у Белжці²⁰⁰. Отже, і хворих юденрат не зумів захистити.

Під час наймасштабнішої “акції” в історії львівського гетто, у серпні 1942 р., за даними Фріца Кацмана загинуло 60 тис. євреїв. Вжити вдалось лише частині, яка отримала печатки керівника СС та поліції в дистрикті (тобто самого Кацмана) на своїх робочих посвідченнях. У цій “акції” була відправлена до сумнозвісного табору праці на Янівську вулицю чи відразу до табору смерті у Белжеці також лєвова частка працівників львівського юденрату: отримати необхідні штампи на посвідчення змогли лише безпосередні члени юденрату, а також деякі працівники відділів постачання й санітарного. Інші залишилися без “мельдекарт”, а отже з дуже примарними шансами на виживання²⁰¹. Самі члени юденрату також не уникнули лихої долі: наприкінці серпня їх, включаючи голову Генрика Ляндесберга, та багатьох членів єврейської поліції, було повішано прямо на балконах приміщення штабу юденрату²⁰². Після ліквідаційних акцій влітку 1942 р. юденрати перестали відігравати таку значну роль у житті євреїв, як до цього. Їхніх працівників залишилось дуже мало, а

199 Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане... - С. 70.

200 Там само. - С. 102-103.

201 Там само. - С. 90.

202 Там само. - С. 105-106.

посвідчення щось означало лише для єврейських поліцаїв — німці уже не робили для них жодної різниці²⁰³.

У Станіславі ситуація була не легшою — вже на початку серпня 1941 р., буквально через кілька днів після переходу міста з угорського під німецьке управління, нацисти зібрали і знищили більшість єврейської інтелігенції міста. Для цього організував людей у делегації за професіями саме новостворений юденрат²⁰⁴. Щоправда, на початках станіславському юденрату вдалось на деякий час врятувати місцевих євреїв від щоденного хапання на вулиці для відправлення на роботи. З цією метою було створено єврейську біржу праці, яка вела облік усіх працездатних євреїв та єврейок²⁰⁵.

Згодом юденрат у Станіславі зумів розгорнути невелику мережу із п'яти громадських кухонь, де бідніші євреї могли безкоштовно з'їсти рідку страву, а також видавав незаможним грошові допомоги та додаткові наділи хліба. Відділ лікування юденрату відкрив стоматологічну та лікувальну амбулаторії і впорядкував єврейську лікарню²⁰⁶. Щоправда, важко сказати, наскільки добре були ці медичні установи забезпечені медикаментами.

В цілому можна підсумувати, що та харитативна діяльність, яку здійснювали юденрати, в жодному разі не може вважатися ефективною. По суті, жоден, над ким вони опікувалися, чи то у формі надання допомоги, харчування в громадській кухні чи лікуванні (хоча це важко було назвати лікування у нормальному значенні цього слова) у лікарні, в результаті загинув. Проте між майже нульовою ефективністю описаних у попередньому розділі Єврейської Суспільної Самопомочі з її наступницею Установою Допомоги Євреям та юденратами є суттєва різниця. По-перше, ЄСС і УДЄ не здійснювали жодних репресивних акцій щодо єврейського населення, займаючись виключно розподілом допомоги, в той час як юденрати стали важливим прямим інструментом колаборації з нацистами. По-друге, перші дві установи

203 Там само. - С. 107.

204 *Фоєрман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.)... - С. 9-11.

205 Там само. - С. 12-13.

206 Там само. - С. 23.

створювалися і підпорядковувалися одиницям цивільної німецької адміністрації, які безпосередньо не брали участі у винищенні євреїв, а юденрати напряду підпорядковувалися німецьким поліційним органам (у першу чергу гестапо). По-третє, дуже часто юденрати самі ж віддавали на смерть тих, над ким опікувалися, адже зазвичай саме ці люди були найзнедоленішими й не могли за себе заступитися чи врятуватися втечею.

Розділеність функцій суспільної опіки між двома установами, жодна з яких не мала вищості одна над одною (юденратами та ЄКО), діяла аж ніяк не на користь єврейського населення, а радше навпаки, допомагала німцям у досягненні кінцевої мети — знищенні єврейства на підконтрольних їм територіях, а також у заволодінні більшою кількістю майна та допомоги, призначеної для євреїв. Схоже на те, що поліційні органи дозволили юденратам займатись суспільною опікою насамперед через те, що частину коштів, які надходили на ці потреби, можна було відібрати. Цивільну адміністрацію Генерального Губернаторства, яке створило і управляло Єврейською Суспільною Самопоміччю та Установою Допомоги Євреям, окрім цього цікавило також створення враження про надання рівних умов усім трьом корінним національностям ГГ. Спільною трагедією усіх єврейських установ суспільної опіки стало те, що вони усі були створені і контрольовані окупантами, які не ставили перед собою завдання надати допомогу єврейському населенню, а навпаки самі цілеспрямовано знищували його.

Висновки

Аналізуючи будь-які події чи явища, пов'язані з історією європейського єврейства під час Другої світової війни, слід завжди зважати на те, в якому становищі воно перебувало. Від самого приходу до влади в Німеччині в 1933 р. нацистами було розпочату цілеспрямований процес із усунення євреїв спочатку із суспільного життя підвладної їм території, а згодом і взагалі із фізичного знищення усіх євреїв.

1. Відразу після свого приходу в Східну Галичину в 1941 р. німці перенесли випробувані на інших землях методи дискримінації євреїв, розпочавши кампанії з масових страт. Із близького 540 тис. євреїв, що мешкали на території дистрикту Галичина до початку радянсько-німецької війни, лише 2-3 % зуміли пережити війну. Поступове фізичне знищення супроводжувалось тотальним економічним визиском, що вилилось у масове зубожіння єврейського населення. За умов, коли антиєврейська політика нацистів була нібито “законною”, ніякі установи єврейської суспільної опіки не могли зробити чогось більшого, ніж відстрочити загибель певної, дуже невеликої частки людей, на короткий час. Врятувати життя євреям за допомогою допомогових акцій було абсолютно неможливо.

2. Єврейська Суспільна Самодопомога діяла через широку мережу місцевих відділень, Єврейських Опікунчих Комітетів. В різних містах, часто залежно від стосунків із місцевим юденратом, обшир функцій цих відділень був різним. Бюджет ЄСС наповнювався майже виключно за рахунок переказів із-за кордону, проте кошти все одно були зовсім невеликими і, враховуючи, тяжкий матеріальний стан євреїв у гетто, недостатніми для якогось ефекту від діяльності. Установа Допомоги Євреям, у яку була переформована ЄСС і в якій станом на березень 1944 р. працювало лише п'ятеро осіб, крайових представництв не мала, володіла ще меншим бюджетом, і повинна була займатися доставкою медикаментів та харчових продуктів до таборів праці. Врятувати життя євреїв своєю допомогою жодна з установ не могла. Загалом

різниця між ЄСС та УДЄ полягала в тому, що перша дійсно здійснювала активну допомогову діяльність на території всього Генерального Губернаторства, а друга була більше символічною установою, завдяки якій німці могли привласнювати кошти, що надходили на єврейську суспільну опіку, а керівник УДЄ доктор Міхал Вайхерт з родиною зберігати власне життя (хоча таке привласнення в меншій мірі могло відбуватись і в часи ЄСС).

3. Загалом юденрати займалися широким спектром справ, серед яких суспільна опіка посідала не найпримітніше місце. Фінансувалася харитативна діяльність юденратів коштом заможніших євреїв, при чому гроші не завжди збирались добровільно. Створювалися громадські кухні, дитячі будинки, купувалися медикаменти для лікарень. Якщо результат діяльності ЄСС та УДЄ можна прирівняти до нуля, то допомога від юденратів часто приносила людям загибель: саме найбільш потребуючі потрапляли у так звані списки “антисупільних” елементів, яких німці “виселяли” з гетто, тобто вбивали. Окрім цього юденрати та діючі при них загони єврейської поліції брали пряму участь у репресіях проти співмешканців у гетто. Також важливою була відмінність у підпорядкування та порядку управління: юденрати керувалися вказівками поліційної адміністрації (СС та гестапо) та не мали жодних спільних об’єднаних органів поза межами гетто, в той час як ЄСС та УДЄ підпорядковувались цивільним властям у Кракові та діяли через керівний центр, який розташовувався в цьому місті. Погану роль в і без того катастрофічній ситуації відіграла розділеність харитативної діяльності між юденратами та ЄСС, яка виливалась у конфлікти між ними за сфери розподілу коштів, що надходили від закордонних жертводателів.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані матеріали:

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ):

1. Фонд 701 “Єврейська релігійна громада, м. Львів (1785-1939 рр.)”, опис 1, справа 68 “Метрична книга єврейської громади в Збаражі (смерті) (1938-1942)”.
2. Ф. 701, оп. 1, спр. 253 “Метрична книга єврейської громади в Озерній (народження) (1922-1942)”.
3. Ф. 701, оп. 1, спр. 335 “Метрична книга єврейської громади в Тернополі (смерті) (1941, 1942)”.
4. Ф. 701, оп. 1, спр. 355 “Метрична книга єврейської громади в Тернополі (одруження) (1939-1942)”.
5. Ф. 701, оп. 1, спр. 376 “Список померлих членів громади (1941-1942)”.

Державний архів Львівської області (ДАЛО):

1. Ф. Р-35 “Губернаторство дистрикта Галиции. Генерал-губернаторство”, оп. 5, спр. 144 “Переписка по вопросу открытия счета, еврейской соц. помощи при отделе населения и соцпомощи”.
2. Ф. Р-35, оп. 13, спр. 146 “Дело о предоставлении разрешения на жительство и работу во Львове работникам музея евреям Гольдштейну Максимилиану и Ауэрбаху Георгу”.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Архів Єврейського історичного інституту в Варшаві; AŻIH):

1. Zespół 211 “Żydowska Samopomoc Społeczna (Jüdische Soziale Selbsthilfe), Centrala Pomocy dla Żydów w Generalnym Gubernatorstwie (Jüdische Unterstützungsstelle für das Generalgouvernement)”, sygnatura 1 “Statuty,

- regulaminy Naczelnej Rady Opikuńczej, Polskiej Rady Głównej Opikuńczej i Żydowskiej Samopomocy Opikuńczej. 1940 r.”.
2. Z. 211, s. 2 “Sprawozdania z posiedzeń Rady Głównej Opikuńczej w sprawie podziału darów amerykańskich. Memorial ŻSS w sprawie sytuacji sanitarnej ludności żydowskiej (maj 1940 - 27 czerwca 1940)”.
 3. Z. 211, s. 98 “Kuchnie ludowe, Kraków”.
 4. Z. 211, s. 249 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z Delegaturą Ż.S.S. w Bolechowie (Dystrykt Galicja, powiat Dolina), 10 I 1942 — 20 XI 1942”.
 5. Z. 211, s. 254 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. w Bóbrce (Dystrykt Galicja, powiat Bóbrka). 21 IV 1942 — 3 VIII 1942”.
 6. Z. 211, s. 264 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. w Busku (Dystrykt Galicja, powiat Kamionka Strumiłowa). 6. VII. 1942 — 9. XI. 1942”.
 7. Z. 211, s. 362 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z Komitetem Powiatowym Ż.S.S. w Drohobyczu (Dystrykt Galicja). 29 X 1941 — 7 IV 1942”.
 8. Z. 211, s. 401 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z Delegaturą Ż.S.S. w Glinianach (Dystrykt Galicja, powiat Lwów). 28.III.1942 — 10.XI.1942”.
 9. Z. 211, s. 476 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z Delegaturą Ż.S.S. w Jaworowie (Dystrykt Galicja, powiat Lwów). 15.VI.1942 — 20.X.1942”.
 10. Z. 211, s. 656 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z osobami prywatnymi w sprawach pomocy. Lwów, dystrykt Galicja. 31.XII.1941 — 28.IX.1942”.
 11. Z. 211, s. 1158 “Korespondencja Prezydium Ż.S.S. z Delegaturą Ż.S.S. w Zimnej Wodzie (Dystrykt Galicja, powiat Lwów)”.
 12. Z. 229 “Rada Żydowska we Lwowie. Zbiór dokumentów dotyczących Getta Lwowskiego. (Teka Lwowska). 1941 – 1942”, s. 35 “Wspomnienia Salomona Czortkowera, akcja futrzana prowadzona przez funkcjonariuszy Judenratu, rabunek futer przez Ukraińców, samowolne „łapanki” Żydów przez policję ukraińską do obozu w Winnikach ”.
 13. Z. 229, s. 52 “Wspomnienia Golda, sformowanie Judenratu, łapanki uliczne, rabunek mienia żydowskiego, rodzina prof. M. Allerhanda”.

- 14.Z. 229, s. 65 “Sytuacja Judenratu, konieczność wykonywania poleceń okupanta i narażanie się tym samym na gniew ludności żydowskiej”.
- 15.Z. 301 “Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady”, s. 2165 “Katz Klara”.
- 16.Z. 301, s. 6937 “Edmund Seyfried”.

Bundesarchiv, Standort Berlin-Lichterfelde (Німецький федеральний архів у Берлін-Ліхтерфельде; Barch):

1. R 52 II “Kanzlei des Generalgouverneurs”/242.
2. BArch R 52 III “Hauptabteilung Innere Verwaltung des Generalgouvernements”/30.
3. R 52 III/51 “Prüfung des Kassenwesens sowie des allgemeinen Finanzgebarens und der Wirtschaftsführung (Berichte des Wirtschaftsprüfers Dr. Ing. Bruno Siebert, Krakau)”/1 “Jüdische Unterstützungsstelle für das Generalgouvernement (JUS), Krakau, März 1944”.
4. R 70-POLLEN/205 “Polizeidienststellen in Polen”.

Опубліковані матеріали:

1. *Katzmann F.* Rozwiązanie kwestii żydowskiej w Dystrykcie Galicja / Opracował A. Żbikowski. - Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001. - 170 s.
2. *Kessler E.* Przeżyć Holokaust we Lwowie. - Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2007. - 137 s.
3. *Ronikier A.* Pamiętniki 1939-1945. - Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. - 408 s.
4. *Наконечний Є. П.* “Шоа” у Львові: спогади. - Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004. - 304 с.
5. *Паньківський К.* Роки німецької окупації. - Нью-Йорк: Ключі, 1965. - 480 с.

6. *Фоєрман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941-1943 рр.) / Пер. з пол. Б. Арсен, наук. ред. І. Монолатій. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. - 56 с.
7. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж. Ковба; перекл. з англ. Н. Шпет. - К.: Дух і літера, 2003. - 267 с.

Публікації в періодиці:

1. Кінець жидівської торгівлі // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 11 серпня. - С. 4.
2. Порядок торгівлі у Львові // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 12 серпня. - С. 4.
3. Новини // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичину. - 1941. - 22 серпня. - С. 4.
4. *Szarak K.* Getto lwowskie // *Gazeta Lwowska*. - 1941. - 2 września. - S. 3.
5. *Isko.* Chrzęścijanie z gwiazdą Dawida // *Gazeta Lwowska*. - 1941. - 9 września. - S. 9.
6. Kto jest żydem. Przepisy o noszeniu opaski obowiązują również mieszkańców // *Gazeta Lwowska*. - 1941. - 26, 27 października. - S. 5.
7. Жидівська діляниця у Львові. До половини грудня жидів переселять // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1941. - 12 листопада. - С. 3.
8. Обов'язок поліційного зголошення. Всі мешканці Львова обов'язані зголоситися // Львівські вісті: щоденник для дистрикту Галичини. - 1943. - 5 червня. - С. 3.

Інтернет-публікації:

1. 0096. "Biuletyn Informacyjny" (ZWZ, Warszawa) 19 VII 1940, b. nr // *Poza Murem: Losy Żydów warszawskich w prasie Polskiego Podziemia* (1939 –

1944). - Tryb dostępu: <http://www.pozamurem.pl/ksiazka/tom-i/d0096/>
(02.05.13.)

Література

1. *Ковба Ж., Корогодський Ю.* Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір // Нариси з історії та культури євреїв України / Упорядники та редактори: Л. Фінберг, В. Любченко. - К.: Дух і літера, 2009. - С. 182-205.
2. *Редліх ІІІ.* Разом і нарізно в Бережанах / Перекл. з англ. Н. Вельбовець. - К.: Дух і Літера, 2002. - 325 с.
3. *Хонигсман Я.* Катастрофа львівського єврейства. - Львов: Львівське общество єврейської культури імені Шолом-Алейхема, 1993. - 60 с.
4. *Chwalba A.* Dzieje Krakowa: Kraków w latach 1939-1945. - Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2002. - 490 s.
5. *Gilbert M.* The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War. - New York: Holt, Rinehart and Winston, 1985. - 959 p.
6. *Hryciuk G.* «Kumity». Polski Komitet Opiekunczy Lwów Miasto w latach 1941-1944. – Toruń: Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
7. *Józwik M.* Aneks do Inwentarza Archiwum Żydowskiej Samopomocy Społecznej. Sygn. 211. - Warszawa, 2010. - 199 s.
8. *Kroll B.* Rada Główna Opiekuncza: 1939-1945. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1985. - 512 s.
9. *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa (1 IX 1939 - 5 II 1946) / Zebrali G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski.* - Katowice: Unia, 2007. - 648 s.
10. *Mazur G.* Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. - Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994. - 206 s.
11. *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. - München: Oldenbourg, 1996. - 455 S.

12. *Sandkühler Th.* "Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944. - Bonn: Dietz, 1996. - 592 S.
13. *Schieb B., Voigt M.* Aufzeichnungen aus dem Versteck: Erlebnisse eines polnischen Juden 1939-1946. - Berlin: Lukas Verlag, 2006. - 578 S.
14. *Stengel K.* Vor der Vernichtung: Die staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus. - Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2007. - 336 S.
15. *Tomaszewski I., Werbowski T.* Żegota: The Council for Aid to Jews in Occupied Poland, 1942-1945. - Montreal: Price-Patterson Ltd., 1999. - 168 p.
16. *Trunk I.* Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under the German occupation. - New York: Stein and Day, 1977. - 664 p.

Статті у науковій періодиці:

1. *Pohl D.* Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Ein neues Editionsprojekt // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - 53. Jahrgang (2005), 4. Heft. - S. 651-659.
2. *Stehle H.* Der Lemberger Metropolit Šeptyčyj und die nationalsozialistische Politik in der Ukraine // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. - 34. Jahrgang (1986), 3. Heft. - S. 407-425.

Статті в енциклопедичних виданнях:

1. *Kadosh S.* American Jewish Joint Distribution Committee // Encyclopaedia Judaica / Ed. M. Berenbaum and F. Skolnik; vol. 2; 2nd ed. - Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. - P. 59-64.

Інтернет-публікації:

1. *Манкурт.* Maximilian Goldstein. Коллекционер Максимилиан Гольдштейн // Мы — манкурты: страница русского львовянина. - Интернет-ресурс: <http://www.mankurty.com/lvovyan/?p=273> (1.05.2013).
2. *Хонигсман Я. С.* Юденраты в западной Украине // Общество “Еврейское наследие”. - Интернет-ресурс: <http://www.jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> (08.05.13).
3. *Michnik A.* Żydowski problem z pamięcią // Gazeta Wyborcza. - 2013. - 28. 04. - Tryb dostępu: http://wyborcza.pl/1,75248,13816487,Zydowski_problem_z_pamiecicia.html (03.05.2013).
4. Piotrków Trybunalski // Internet Archive “Way Back Machine”. - Access mode: http://web.archive.org/web/20091022163057/http://geocities.com/Athens/Stage/9921/pl/m_piotrkow.htm (25.04.2013).
5. The Judenrat: “Council of Elders” // Holocaust Education & Archive Research Team. - Access mode: <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/judenrat.html> (30.04.2013).

Додатки

Додаток 1. *Витяг зі статуту місцевих Єврейських Комітетів Опікунчих із інформацією про їх завдання (переклад з польської наш. - С.С).*

Завдання Єврейських Комітетів Опікунчих:

1. Видання термінової допомоги в разі катастроф із харчуванням, надання державної допомоги.
2. Наділення біженцям і виселеним першої (але не постійної) допомоги перед розміщенням їх на нових місцях праці.
3. Розміщення сиріт у сиротинцях.
4. Підтримка громадських кухонь (виділення додаткових харчів, грошових допомог).
5. Підтримка в разі безробіття.
6. Співпраця при подоланні неврожаю.
7. Підтримка родин військовополонених перед отриманням державної допомоги.
8. Створення, утримання, підтримка закладів і установ суспільної опіки.
9. Збірки грошей, речей (з дозволу Крайсгауптмана).
10. Подання клопотань про державну допомогу.

AŻIH, z. 211, s. 1, ark. 19.

Додаток 2. Засвідчення від Єврейської Суспільної Самодопомоги, що пан Канмер Мандель везе 100 кг гороху для громадської кухні у Вельополі-Скишинському поблизу Кракова (2 жовтня 1940 р.).

Nr. 467 T/Sp.

Bescheinigung

Wir bescheinigen, dass Herr Kanmer Mandel mit sich die von der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe ausgefolgten Liebesgaben u. zw. 100 Kg. Erbsen führt, die für die jüdische Volksküche in Wielopole-Skrzyńskie bestimmt sind.

Die Jüdische Soziale Selbsthilfe wurde von der Regierung des Generalgouvernements durch Anordnung vom 29. Mai 1940 zu Betrauung der Jüdischen Bevölkerung eingesetzt und untersteht der Aufsicht der Abteilung "Bevölkerungswesen und Fürsorge" Innere Verwaltung.

Es wird höflichst ersucht Obgenannten während des Transportes keine Schwierigkeiten zu bereiten.

Krakau, den 2. Oktober 1940

AŻIH, z. 211, s. 98, ark. 4.

Додаток 3. Організаційна схема львівського юденрату.

<i>Секції:</i>	<i>Відділи:</i>
загальна	метричний господарський архівний щоденного розподілу служби порядку (єврейської поліції) адміністрації будинків статистичний особистий організаційний
господарська	промисловий торгівлі й забезпечення
фінансова	головний бухгалтерський облік податковий
релігії та освіти	релігії шкіл цвинтарний
суспільної опіки та правової допомоги	суспільної опіки правової допомоги житловий
санітарна	загальний лікарень амбулаторій
самостійні відділи	контролю будівельний забезпечення

*Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa (1 IX 1939 - 5 II 1946) / Zebrali
G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski. - Katowice: Unia, 2007. - S. 216.*

Додаток 4. Публікація в газеті „Львівські вісті“ зі схемою створюваного єврейського гетто (13 листопада 1941 р.).

Окрема жидівська дільниця // Львівські вісті: щоденник для дистриktу Галичини. - 1941. - 13 листопада. - С. 7.

Додаток 5. Типовий лист із інформацією про призначення адресата керівником місцевого відділення ЄСС (28 лютого 1942 р.).

Nr. 2857/42 I.2. - /T/D.

Krakau, den 28. II. 1942

Allgemeines u. Organisation.

Herrn Dr. Leon Tannenbaum, Drohobycz

Betr. Juedisches Hilfskomitee fuer den Kreis Drohobycz

Hiermit teilen wir Ihnen mit, dass wir Sie vorbehaltlich der Zustimmung den Herrn Kreishauptmannes — zum Vorsitzenden des Juedischen Hilfskomitees fuer den Kreis Drohobycz bestellt haben.

Hochachtungsvoll

AŽIH, z. 211, s. 362, ark. 13.

Додаток 6. Типовий вигляд листа органів німецької адміністрації з інформацією про створення місцевої делегатури Єврейської Суспільної Самопомочі та призначення її членів (21 квітня 1942 р.).

Nr. 5433/42 — I.2. -/T/D.

Kraków, dnia 21. kwietnia 1942

Wydział spraw ogólnych i org.

WPan

Abe Wohlman,

Bóbrka

- - - - -

Dotyczy: naszej tamtejszej placówki

Niniejszym zawiadamiamy WPana, że ustanawiamy Delegaturę Ż.S.S. w Bóbrce, w następującym składzie osobowym:

WPana ustanawiamy Przewodniczącym Delegatury, nadto wchodzi w skład Delegatury jako członkowie: pp. Dawid Schaffel oraz Moses Lehrer.

Delegaturze przysługuje prawo używania nazwy, blanketów oraz pieczęci podłużnej:

Ż.S.S.

ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA

Delegatura w Bóbrce

przyczym pierwszy wiersz: ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA ma być wydrukowany większymi czcionkami, niż drugi wiersz: Delegatura w Bóbrce.

Nasze instrukcje przesyłamy równocześnie.

Z poważaniem

AŻIH, z. 211, s. 254, ark. 1.

Додаток 7. Лист підрозділу населення й соціальної опіки відділу внутрішніх справ уряду Генерального Губернаторства до Центробанку у Львові з наказом зняти обмеження з банківського рахунку Єврейської Суспільної Самопомочі (22 квітня 1942 р.).

Innere Verwaltung
Bevölkerungswesen u. Fürsorge
Az.: 702-65 B1/B0

22. April 1942

An die
Zentrobank

Lemberg

Betr.: Konto Nr. 190-25 der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe in Lemberg

Die Jüdische Soziale Selbsthilfe in Lemberg arbeitet im Auftrag obiger Dienststelle.

Das Konto Nr. 190-25 der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe und die darauf eingelegten Gelder unterliegen keinerlei Beschränkungsbestimmungen.

Ich bitte Sie, Ihre sämtlichen Filialen zu verständigen, daß von diesem Konto der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe jederzeit Geld auszuzahlen ist.

(Unterschrift)

Zur Kenntnisnahme:

der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe

Z. Schreiben, sämtliche Konten der JSS unterliegen keinerlei Beschränkungsbestimmungen. (*Дописано олівцем. - С.С.*).

ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 144, арк. 3.

Додаток 8. *Вигляд бухгалтерської облікової книги Установи Допомоги Євреям (березень 1944 р.; переклад з німецької наш. - С.С).*

Ліва сторона книги

Права сторона книги

Надходження

Видатки

Горизонтальне розташування колонок:

Горизонтальне розташування колонок:

Позики

Банки

Пожертвування

Докуплені медикаменти

Банки

Транспортні кошти

Коштовні внески

Заробітна плата

Депозити

Інвестиції

(на опакування та вітрини)

Кошти на управління

Різне

Різне

Загальна сума

Загальна сума

Сальдо

Сальдо

BArch R 52 III/51/1, Bl. 9.